

William Michelsen og Grundtvigs historiesyn

Kim Arne Pedersen

I artiklen præsenteres metoden og tesen i William Michelsens monografier *Tilblivelsen af Grundtvigs historiesyn* (1954) og *Den sælsomme forvandling i N.F.S. Grundtvigs liv* (1956). Der gøres rede for den kritik, bøgerne har modtaget i årenes løb, og Michelsens fortolkning af Grundtvig og hans inspirationskilder som repræsentanter for et bibelsk historiesyn i form af lineær frelseshistorie drages i tvivl. Med støtte i nyere tysk historiefilosofi og historieteori (Karl Löwith, Reinhart Koselleck og Arno Seifert) vises det, at Grundtvigs inspirationskilder er præget af en før- eller tidligmoderne tænkemåde, hvor historien ikke tænkes som et lineært forløb, og hvor begrebet "historisk erkendelse" ikke er knyttet til fortiden. Grundtvigs billede af historien som et udviklingsforløb føres tilbage til romantisk inspiration, og ud fra Arno Seiferts studier i baggrunden for moderne historiefilosofi argumenteres der for, at Grundtvig sammen med den romantiske udviklingstanke arbejder med jødernes historie som en lineær kæde bagud i tiden, idet det jødiske folk og dets historieskrivning betragtes som bindeled til de ældste tider i verdens og menneskets historie.

Indledning

William Michelsen (1912-2001) pointerede stedse, at han ikke var grundtvigianer – ja, fremhævede det som en videnskabelig dyd ved Grundtvig-Selskabet, at det var blevet til uden for grundtvigske kredse.¹ Mi-

¹ Michelsen giver i artiklen *Om Grundtvig-Selskabet 1947-1997* udtryk for, at stifterne nærede "frygt" for, at "den bevægelse, Grundtvig havde fremkaldt, skulle træde hindrende i vejen" for selskabets virke, men fortæller, at det grundtvigske *Kirkeligt Samfund* alligevel på et tidligt tidspunkt overtog sekretariatsfunktionerne for det. Michelsen giver i den sammenhæng udtryk for, at han og selskabet aldrig

chelsens egen baggrund var et hjem med akademiske traditioner et par generationer tilbage: Sine litterære interesser arvede han formentlig fra sin far, der var lektor på bl.a. Herlufsholm. Selv blev han cand.mag. i dansk og latin fra Københavns Universitet i 1939 og underviste i en årrække i gymnasieskolen. I 1954 blev han doktor på afhandlingen *Tilblivelsen af Grundtvigs historiesyn* med undertitlen *Idehistoriske studier over Grundtvigs verdenskrøniker og deres litterære forudsætninger*. Graden fik han i København, men den dannede baggrund for, at han fra 1967 og til sin pensionering var lektor på Institut for Nordisk Filologi på Aarhus Universitet.² Forud for ansættelsen i Aarhus gik et tidligt virke i universitetsregi. Fra 1942 var Michelsen dansk lektor ved universitetet i Uppsala og var allerede da sporet ind på Grundtvigforskning efter at have deltaget i de øvelser over Grundtvigs digtning, som Paul V. Rubow (1896-1972) afholdt i 1930'erne (Michelsen 1954, 23). Som det fremgår af den foregående artikel om Henning Høirups forskning, traf Michelsen på Det Kongelige Bibliotek tre af de øvrige stiftere af Grundtvig-Selskabet og ville dengang skrive om Grundtvig og romantikken. Men da han blev klar over, at biskop C.I. Scharling (1879-1951) stod over for at udgive sin bog om Grundtvigs forhold til Schelling (1775-1854) opfattet som romantiker,³ skiftede han emne. Michelsen havde ti dage før talt om Grundtvigs historiesyn, og det blev nu det område, han fordybede sig i.⁴

har "fortrudt dette samarbejde med Kirkeligt Samfund, som heller aldrig har været generet af, at Grundtvig-Selskabet aldrig er blevet et grundtvigiansk foretagende, men har fastholdt, at selskabets hovedformål er et rent videnskabeligt studium af Grundtvigs forfatterskab uden stillingtagen til hans kirkelige standpunkt og kristne tro" (Michelsen 1997, 55).

² Se hertil Pedersen 2002. I Elbek 2001 får man et glimt af Michelsens inspirerende virke som universitetslærer.

³ Det drejer sig om C.I. Scharling: *Grundtvig og Romantikken belyst ved Grundtvigs forhold til Schelling*, København 1947. Se Elof Westergaards bidrag i nærværende årbog.

⁴ "Jeg måtte," skriver Michelsen, "*samme dag*, inden jeg skulle gøre rede for *mit arbejde*, beslutte mig til at vælge et andet emne og en anden problemstilling" (Michelsen 1997, 56). I *Tilblivelsen af Grundtvigs historiesyn* skriver han, at "Hovedtankerne i indledningen (...) første gang [blev] fremført i Grundtvigsk Arbejdskonvent på Kerteminde Højskole i august 1947", og at "nogle af tankerne i kapitlet om Grundtvigs forhold til Luthers historiesyn" (Michelsen 1954, 24) fremførtes sammesteds i 1948.

Selv om Michelsen skiftede spor, spiller Grundtvigs forhold til samtidens idéverden fortsat en rolle i hans studier. I doktorafhandlingen, der fulgtes op af monografien *Den sælsomme forvandling i N.F.S. Grundtvigs liv* (1956), bygger Michelsen et modsætningsforhold op mellem et historiesyn, han fører tilbage til Bibelen, og historietænkningen i, hvad der i nærværende arbejde med germanisterne H.A. Korff og Per Øhrgaard betegnes *Goethetiden*. Dermed menes de år fra o. 1770 og ind i 1830'erne, hvori Goethe virker.⁵ I disse år møder man en forståelse af historieforløbet som en proces, der sigter mod et bestemt mål i lighed med vækstforløb i naturen.⁶ Michelsen argumenterer for, at historien også forud for Goethetiden har været tænkt som et sammenhængende forløb, idet han mener at kunne bestemme en række førmoderne historieskrivere som repræsentanter for et syn på historien som *frelseshistorie*, dvs. en forståelse af "det verdenshistoriske forløb" som "udtryk for en guddommelig plan, der er åbenbaret i Bibelen" (Balling 1997, 111). Michelsen arbejder dog med en bredere bestemmelse af, hvad han betegner *det bibelske historiesyn* og mener at kunne identificere som den grundlæggende tilgang til fortiden hos Grundtvig. Michelsen hævder, at dette bibelske historiesyn gør sig gældende i både Det Gamle og Det Nye Testamente i form af et virkelighedstro og erfaringsnært billede af, at Gud og ikke mennesket er historiens herre. Og det er hans tese, at den frelseshistoriske historieskrivning både i de bibelske skrifter og i det grundtvigske forfatterskab udfolder denne tænkemåde.

⁵ Se hertil Øhrgaard 1986, 195, og Korff 1923, 54.

⁶ Den tyske filosof Gunter Scholtz taler om "der organische Character der G[eschichte]" (Scholtz 1974, 367) i tysk historieskrivning fra første halvdel af det 19. århundrede og fremhæver i denne sammenhæng indflydelse fra Schellings naturfilosofi. Den tyske filosof Hans-Helmut Gander pointerer, at den *Geschichtsphilosophie*, der bliver til i Goethetiden, ser fortiden og fremtiden som "Erfüllungs-Geschichte eines Planes" (Gander 2000, 802), idet dens repræsentanter tænker ud fra en "Fortschrittsidee" (Gander 2000, 803).

Dansk åndsliv i efterkrigstiden som baggrund for Michelsens forskning

Michelsens forskning er båret af en sympati for det bibelske historiesyn. Både i disputatsen fra 1954 og monografien fra 1956 kommer hans personlige livsholdning til udtryk: Hans distance til den grundtvigske bevægelse var ikke ensbetydende med en distance til kristendommen. Vind konstaterer rammende, at Michelsens tilgang til Grundtvigs historiesyn er præget af “en luthersk selvbesindelse på baggrund af besættelsestidens dystre erfaringer”. Med et citat fra *Tilblivelsen af Grundtvigs Historiesyn* gør Vind rede for, at Michelsen betragter “Grundtvigs kristne historiesyn” som led i “den kamp mellem en kristen og en rent human livsopfattelse, som begyndte med renæssancen” (Vind 1999, 28 f.; Michelsen 1954, 348; Michelsen 1956, 271). For Michelsen er disse virkninger lig med menneskets tiltagende tro på selv at være tilværelsens herre, og det er hans overbevisning, at denne antropocentriske tendens når hidtil usete højder i Goethetiden. Her er det væsentligt, at Michelsen etablerer en forbindelse mellem denne periodes tænkning og sin samtid. Da Sigurd Aa. Aarnes i 1962 forsvarede sin disputats *Historieskrivning og livssyn hos Grundtvig* med undertitlen *En undersøgelse af to-verdenmotivet i verdenskrønikene*, gav Michelsen i sin opposition udtryk for, at han fandt “idékampen” under Anden Verdenskrig “genspejlet” i Grundtvigs tre verdenskrøniker fra 1812, 1814 og 1817. Når Michelsen på denne måde kunne betone Grundtvigs aktualitet, havde det baggrund i, at han, som han erklærer samme- steds, opfattede “det, der forførte mange mennesker (...) til at slutte sig til nazismens ideologi” som “en forfalsket genklang af den tyske romantik” (Michelsen 1962, 53). I oppositionen sagde han endvidere, at Grundtvig repræsenterer “en kristen realisme, der adskiller sig stærkt fra samtidens kristeligt farvede idealisme”, og at den netop derfor har betydning for “moderne mennesker” (Michelsen 1962, 55).

Med denne konstatering forholder Michelsen sig til, hvad der i tysk receptionshistorisk forskning kaldes for et værks *Erwartungshorizont*, dvs. det kulturelle klima, der præger et givet tidsrum, og som er med til at bestemme, hvorledes værket udformes.⁷ Michelsen taler på baggrund af

⁷ Se hertil Zapf 2013, 655, og “Receptionsteori” i *Gads Litteratur Leksikon*, København 2005, 292.

stemninger og holdninger i efterkrigstidens Danmark, et åndsliv, der i kirkelig sammenhæng var præget af den dialektiske teologis opgør med menneskets tiltro til egne kræfter og bestræbelser på at lade virkelighedstroskab træde i idealernes sted, og hvor det toneangivende litterære tidskrift *Heretica* var i centrum i kulturen.⁸ Ikke tilfældigt er *Den sælsomme forvandling i N.F.S. Grundtvigs liv* tilegnet mindet om Martin A. Hansen, der i kredsen omkring *Heretica* repræsenterede en kristen linje med vægtning af det enkelte menneskes ansvarlighed over for Gud i opgør med nazismens dyrkelse af mennesket og dets magtudøvelse. Dansk og tysk åndsliv i efterkrigstiden udviser her markante ligheder: Michelsens arbejde med Grundtvigs forhold til det virkelighedstro, erfaringsnære historiesyn, man efter hans mening møder hos den tyske reformator Martin Luther (1483-1546), er ikke blot beslægtet med periodens danske teologi, men også med hovedlinjen i tysk luthersk teologi i efterkrigstiden.⁹

Tesen og metoden i Michelsens bøger om Grundtvigs historiesyn og historieskrivning

Den tese, der samler *Tilblivelsen af N.F.S. Grundtvigs historiesyn* og *Den sælsomme forvandling af N.F.S. Grundtvigs liv*, er, at Grundtvig gennem sit bibelske historiesyn bringer sig i modsætning til sin samtids antropocentriske romantik og idealisme. På de store linjer er denne tese markant og prægnant, men allerede ved disputatsens forsvar blev der peget på, hvad man opfattede som en mangel ved værket. Michelsens bedømmere var

⁸ Litteraturhistorikeren Lotte Thyrring Andersen (1962-) gør rede for, at ordet *Heretica* "er latinsk, men kommer af det græske ord hairetikos, som betyder 'at vælge'. Det benyttes om tilhængere af en retning, specielt i kristen tid om kættere og kætteri. Med dette navn ønskede redaktionen at signalere, at tidsskriftet var ment som et kætteri mod tidens dominerende sekulariserede tankegange. Fællesnævneren var fremhævelsen af det enkelte menneske og af kunsten som modvægt til fremmedgørelse, nihilisme og umyndiggørende masseideologier af politisk eller kulturel art, og religion og teologi var emner, som spillede en stor rolle i tidsskriftet" (Thyrring Andersen).

⁹ Michelsen bygger i vidt omfang sin Luthertolkning på den tyske antinazistiske teolog Hanns Liljes afhandling *Luthers Geschichtsauffassung* (Lilje 1932) (Michelsen 1954, 127).

Rubow¹⁰ og germanisten Steffen Steffensen, og sidstnævnte gav udtryk for, at han savnede “en klar Definition af det bibelske Historiesyn” (Borup 1954, 188) i afhandlingen.

Bevæger man sig ind i Michelsens to afhandlinger, bekræftes Steffensens kritik i nogen grad: Michelsen bringer ikke én, men to definitioner af det bibelske historiesyn. I *Den sælsomme forvandling i N.F.S. Grundtvigs liv* giver han en aktualiserende udlægning af, hvad man kunne kalde det eksistentielt vedkommende indhold i Grundtvigs billede af historien. Der er tale om en form for *afmytologisering* forstået som et forsøg på at indholdsbestemme den gyldige kerne i tidsbundne udtryk.¹¹ Med sin tilgang til historien repræsenterer Grundtvig ifølge Michelsen:

bevarelsen af en realistisk kristen livsopfattelse i erkendelsen af menneskets lidenhed over for livets under og en moral bygget på ærlig selverkendelse og overbevisning om menneskets eget ansvar for sine handlinger. (Michelsen 1956, 269)

Bag Michelsens ord hører man den virkelighedstroskab, den dialektiske teologi hævder at repræsentere, og som han mener at møde i det erfaringsbegreb, der indgår i Grundtvigs tilgang til historien. I Michelsens komprimerede fremstilling af hovedtankerne bag Grundtvigs historiesyn indgår desuden bevidsthed om menneskets endelighed og syndighed samt det fokus på menneskets valg og handlinger, som under inspiration fra Kierkegaard prægede efterkrigstiden. Gudsforholdet står centralt: Tanken om, at Gud og ikke mennesket er tilværelsens herre, er nok for Michelsen til at bestemme Grundtvigs tilgang til historien som bibelsk.

Til denne samtidsaktuelle indholdsbestemmelse lægger sig Michelsens anden definition af det bibelske historiesyn, der tager form af en redegørelse for, hvorledes menneskets gudsforhold kommer til orde i de bibelske tekster. Michelsen har ikke opfattet de to definitioner som modsætninger: Den afmytologiserende bestemmelse i værket fra 1956 ses som en form for nutidig oversættelse af tankegangen bag det frelseshistoriske forløb, der efter hans mening går igen i begge den kristne Bibels dele. I sin opposition

¹⁰ Rubows opposition står at læse i *Berlingske Aftenavis*, onsdag d. 7. april 1954. Her bliver man klar over, at hans øvelser har spillet en væsentlig rolle som inspiration for Michelsens forskning.

¹¹ Bultmann 1941.

ved Aarnes' forsvar giver han udtryk for, at Grundtvigs "livsanskuelse og historiesyn" er bestemt af "den opfattelse af mennesket og historien, han har fundet i Bibelen (nærmere bestemt I. kap. af Efeserbrevet, vers 10)", og at denne tilgang bestemmer, hvad han indoptager af "tanker fra samtidens idédebat". Grundtvigs billede af menneskelivet og menneskeslægten historie dækker for Michelsen, hvad der i det 18. og 19. århundrede oversattes "huusholdning" i nævnte skriftsted, og som i dag gengives ved "frelsesplan". Efter at Grundtvig har været påvirket af Goethetidens romantik og idealisme, er det "fra 1811 den bibelske opfattelse af mennesket og historien, der strukturerer hele (...) [hans] tankeverden" (Michelsen 1962, 56), hvorfor "historiesyn" og "livsanskuelse" (Michelsen 1954, 7) falder sammen hos ham. I indledningen til doktorafhandlingen giver han en nærmere præsentation af dette billede af tidens løb. Historien, hævder Michelsen:

er for Gr[undtvig] som for Paulus virkeliggørelsen af Guds bestemmelse med mennesket. Det jødiske folks og den kristne menigheds historie danner så at sige rammen om hele verdenshistorien og giver den sammenhæng. Verdenshistorien er menneskets frelshistorie, og mønsteret for denne opfattelse er Det gamle Testaments skildring af Israels historie. Hele historien bliver for Gr[undtvig] som for Paulus og de gammeltestamentlige forfattere Guds førelse og opdragelse af sit folk gennem onde og gode tilskikkelser; Gud er historiens herre, han griber ind i den, når han vil, og leder menneskene og folkene efter sin plan, også mod deres vilje. Han opdrager sit folk, ikke blot ved at straffe det, men også ved at vise det sin store kærlighed: Historien viser, hvorledes hans forjættelser er gået i opfyldelse. Og således har han ført os lige fra verdens skabelse, trods syndefaldet, gennem frelsen ved Jesus Kristus, frem mod det evige liv. (Michelsen 1954, 31)

Som det fremgår, arbejder Michelsen med et fælles historiesyn i Det Gamle og Det Nye Testamente. Han har år senere i en debat med Kaj Thaning givet udtryk for, at den "forskel", der er på de "enkelte bibelske forfatters syn på historien", var uvæsentlig for Grundtvig og derfor er "uden betydning" (Michelsen 1964, 445) for hans tilgang til historien. Afgørende i definitionen fra 1954 er begreberne *sammenhæng*, *frelshistorie*, *førelse* og *plan*: For Michelsen implicerer det bibelske historiesyn en betragtning af

fortiden som et forløb med et bestemt mål, som Gud har sat og afstedkommer gennem sit forsyn, dvs. gennem sin styrelse af tidens gang. Dermed vil Michelsen sige, at Goethetidens billede af historien som en proces hos Grundtvig bliver underordnet denne bibelske betragtning. Han peger på, at Grundtvig fra filosofen Henrik Steffens indoptager og bruger begrebet "Kjede" (Michelsen 1954, 203) i sin historieskrivning. Men Grundtvig underlægger det syn på fortiden som en lineær proces, udtrykket dækker over, sin overbevisning om, at "Sagaen er Guds Bedrift" (Michelsen 1954, 55), som det lyder i digtet *Udby Have* fra 1811. Efter Michelsens opfattelse "afviser" Grundtvig ikke "udviklingstanken, men underordner den tanken om Guds husholdning i tiderne" (Michelsen 1962, 57 f.)¹² og er i sin orientering mod historien mere konsekvent end sine samtidige. Hvor romantikere og idealister fra årtierne omkring 1800 arbejder med "et kosmologisk verdensbillede med det platoniske som forbillede", arbejder Grundtvig med "et historisk verdensbillede med Efeserbrevets 1. kapitel som forbillede" (Michelsen 1962, 58). Ved at sætte historien i centrum og se den som Guds historie med mennesket er Grundtvig "*Sin samtids kritiker*" (Michelsen 1983, 7).

Dette synspunkt argumenterer Michelsen for ud fra en overbevisning om, at Grundtvig har indoptaget sit historiesyn fra værker, han stiftede bekendtskab med i sin barndom (Michelsen 1954, 192). Han gennemgår på baggrund af *Udby Have* Grundtvigs barndoms læsninger, idet han dermed tilsigter at give en "idehistorisk" fremstilling af en "genetisk" (Michelsen 1954, 15) sammenhæng. Michelsen anvender her, hvad han kalder den "komparative metode" (Michelsen 1954, 16), i vidt omfang identisk med, hvad Vilhelm Andersen betegner den "*litteraturhistoriske metode*". Metoden består i en bestræbelse på gennem sammenligninger at "udfinde et enkelt værks kilder og bestemme dets slægtskabsforhold" (Andersen 1970, 45), men kan også, som det sker hos Michelsen, tages i anvendelse i forhold til et forfatterskab som helhed. Resultatet bliver, hvad der almin-

¹² Grundtvig, skriver Michelsen, "troede på, at alt, hvad der skete i verden, var et led i virkeliggørelsen af Guds plan. I modsætning til Luthers er Grundtvigs syn på mennesket og historien lyst. Han tror på et fremskridt og en udvikling i denne tilværelse og ser det som menneskelivets formål at fremme denne udvikling (...) men han ved ligesom Luther, at netop menneskets stræben mod at virkeliggøre store planer indebærer fristelsen til at sætte sig i Guds sted. Vi er kun redskaber, med eller mod vor vilje; kraften er Guds" (Michelsen 1956, 7 f.).

deligvis betegnes en *historisk-genetisk undersøgelse* af forudsætningerne for og udviklingen af bærende tanker i et givet værk eller forfatterskab,¹³ når det gælder Michelsens forskning i Grundtvigs historieskrivning, idet de komparative analyser og genesen fordeler sig på de to udgivelser fra henholdsvis 1954 og 1956.

Kritikerne af Michelsens tese

Michelsens to afhandlinger har siden 1950'erne været uomgængelige værker for den, der vil sætte sig ind i Grundtvigs historiesyn, men hans tese har også mødt kritik. I artiklen *Grundtvig und die deutsche Romantik* fra 1958 giver Steffensen udtryk for den opfattelse, at "auch der spätere Grundtvig sein Christentum mit romantischen Elementen verknüpfte" (Steffensen 1958, 283).¹⁴ Det er Steffensens synspunkt, at Grundtvig med sin tilslutning til traditionel kristendom i 1810-11 følger romantikkens udvikling fra en første periode præget af æstetisk-panteistisk religiøsitet og subjektivismen ind i en fase, hvor den bliver "restaurativ" (Steffensen 1958, 285), dvs. konservativ og dermed åben for kristendommen. Steffensen understreger, at Grundtvig også i sin restaurative periode, som han bestemmer som tiden, hvor verdenskrønikerne af 1812, 1814 og 1817 bliver til, søger at forbinde sin lutherske kristendom "mit romantischen Elementen" (Steffensen 1958, 287) og taler om en "Verchristlichung romantischer Gedanken" (Steffensen 1958, 288) i forfatterskabet. For Steffensen er Grundtvigs "historische Bedeutung" betinget af en syntese af kristendom, romantik og "Gedanken des 18. Jahrhunderts" (Steffensen 1958, 289), herunder frihedstanken, som han ser udtrykt i det senere forfatterskab fra 1830'erne. Når han i den forbindelse fremfører det synspunkt, at Grundtvigs *Haandbog i Verdens-Historien* fra 1833-43 ikke er skrevet "nach theologischen Gesichtspunkten" (Steffensen 1958, 289), er han formodentlig under påvirkning fra Thaning. Som det vil fremgå, pegede Thaning i sin

¹³ Søren Holm bruger udtrykket i sin karakteristik af Henning Høirups doktorafhandling (Holm 1949, 86).

¹⁴ Det fremgår af Høirups oversigt over offentlige arrangementer i Grundtvig-Selskabets regi i dets tidlige fase i artiklen *Grundtvig-selskabets tilblivelse og virksomhed i dets første tiår* fra *Grundtvig-Studier* 1957, at Steffensen i 1954 talte i Vartov over emnet *Grundtvig og romantikken* (Høirup 1957, 15).

opposition ved Michelsens forsvar på, at Grundtvig i 1833 ikke længere følger det bibelske historiesyn.

I sin doktorafhandling har Aarnes en tilgang til problematikken Grundtvig og samtidens historiesyn, der minder om Steffensens. Aarnes har i artiklen *Omkring Grundtvigs historiesyn – status og fremtidsperspektiver* fra 1965 gjort rede for, hvad der skiller hans egen afhandling fra Michelsens undersøgelser. “Forskjellen,” konstaterer Aarnes, “er delvis metodisk – genetisk kontra systematisk metode – (...) [delvis] et motsetningsforhold i synet på Gr[undtvigs] forhold til den tyske romantikk.” Hvor Michelsen argumenterer for, at Grundtvigs “kristne gjenombrudd 1810-11” betyder “et farvel til romantikken og alt dens vesen”, er det Aarnes’ synspunkt, at “romantikken [satte] avgjørende, varige spor” i forfatterskabet, hvorfor det “vil være riktig å si at Gr[undtvig] preges av romantikken for livet” (Aarnes 1965, 42).

Aarnes’ tolkning af Grundtvig som kristen romantiker er organisk forbundet med hans behandling af Grundtvigs tre verdenskrøniker. I sin disputats benytter han den “motivforskning”, som Anders Nygren har udformet. Her er det forskerens opgave på grundlag af en række basale spørgsmål, der er transcendentalt givet med den menneskelige bevidsthed og angår holdningen til livet, at gennemføre en værdiindifferent strukturanalyse af en “menings-sammenhang”, som forekommer i historien. På det grundlag sættes forskeren i stand til at bestemme en given “åskådnings grundmotiv” (Nygren 1940, 44). Grundmotivet svarer på de nævnte spørgsmål, og forskeren analyserer det uden at undersøge, hvordan det er blevet til: Nygren betoner, at metoden adskiller sig fra “historisk-genetisk forskning” (Nygren 1930, 13).

Som en sådan ledende tanke i vesteuropæisk åndsliv identificerer Aarnes *toverdenmotivet*, en forestilling om “virkelighetens tvedeling i en åndelig og [en] legemlig verden” (Aarnes 1961, 1). Toverdenmotivet udgør det “felles for Grundtvig og romantikken” (Aarnes 1961, 31) og forekommer ifølge ham hos romantikerne i to udgaver. For det første en vertikalt orienteret, kosmologisk “tankemodell” inspireret af Platon. For det andet en horisontal, “romlig forestilling om de to verdners forhold til hverandre”. Inden for den første model er “Gud eller idé-verdenen (...) *hevet over* den sansbare virkelighet”, i den anden model er den Almægtige eller idéerne “*i* den”. Denne sidste model betegner Aarnes med en dristig kobling af tænkningen hos Aristoteles og Goethetidens tankesæt den “*aristotelisk-ro-*

mantiske organismeforestilling”, dvs. ovennævnte opfattelse af historiens gang som en udvikling mod realiseringen af et forud givet mål i lighed med processer i naturen. Aarnes hævder, at organismeforestillingen “i kristelig modificeret form (...) spiller en vigtig rolle i Gr[undtvig]s historietenkning” (Aarnes 1961, 11), og nærmer sig således Michelsens opfattelse af, at Grundtvig forholder sig til Goethetidens syn på historien som udvikling på baggrund af kristendommen, men med en stærkere vægtning af slægtskabet med samtiden.

Michelsen – der i sin opposition ved Aarnes’ forsvar kort berører Steffensens kritik¹⁵ – tager sammesteds toverdenmotivet i dets platoninspirede udgave under behandling. Michelsen er her temmelig udførlig, men går til gengæld let hen over dets ifølge Aarnes aristotelisk inspirerede udformning. Han nøjes med at rose Aarnes’ analyse af “organismetanken, anvendt på folkekaraktererne” (Michelsen 1962, 76), dvs. det grundtvigske billede af, at nationerne i deres historie udvikler sig i et vækstforløb i overensstemmelse med iboende anlæg og egenskaber, men har som nævnt på oppositionsindlæggets første sider gjort rede for, at Grundtvig underordner det romantiske udviklingsbegreb under sin kristne forsynstænkning. Alligevel behandles Grundtvigs forhold til organismeforestillingen, en grundlæggende tanke i Goethetiden, lidt stedmoderligt.

Denne svaghed går igen i Thanings kritik af Michelsens tese fra forsvaret i 1954, hvor han gav udtryk for, at “Grundtvig efter 1832 skrev Historie paa en anden Maade end før, ikke som Præst, men som almindelig Historiker” (Borup 1954, 187). I sin disputats *Menneske først* viderefører Thaning denne kritik, idet han mener at kunne konstatere, at Grundtvig i sit modne historieværk *Haandbog i Verdens-Historien*, der udkommer fra 1833, skriver ud fra “en ny bevidsthed som historieskriver” (Thaning 1963, 339). Baggrunden er, at Grundtvig i *Nordens Mythologi* fra 1832 foreslår et samarbejde mellem traditionelt tænkende kristne som ham selv og en gruppe, han kalder “Naturalister, med Aand” (Grundtvig 1832, 74). Grundtvig fremhæver, at samarbejdet muliggøres af, at han har en række forestillinger fælles med disse, samlet under, hvad han kalder den “Mosa-

¹⁵ Michelsen skriver, at Aarnes “foretrækker det standpunkt, Steffen Steffensen har indtaget” i ovennævnte artikel om Gr[undtvig] og den tyske romantik fra 1958. Det “hedder her”, siger Michelsen, “at jeg *overser den kendsgerning*, at også den senere Gr[undtvig] forbandt sin kristendom med romantiske elementer” (Michelsen 1962, 64).

isk-Christelige Grund-Anskuelse” (Grundtvig 1832, 11). Det er Thanings opfattelse, at Grundtvig i 1833 sekulariserer sit historiesyn for at komme samtiden i møde og i stedet lader sig inspirere af antik græsk historieskrivning. I den debat med Michelsen, der fulgte på *Menneske først*,¹⁶ giver han derfor udtryk for, at den forsynstanke, han medgiver, forekommer i 1833-verdenshistorien, ikke er “bibelsk” (Thaning 1964, 452). Nærmere kommer Thaning ikke spørgsmålet om, hvorvidt Grundtvig tænker frelshistorisk eller ud fra samtidens organismetænkning.

I så henseende yder Ole Vind væsentligt mere i sin disputats. I diskussionen om, hvorvidt Grundtvig repræsenterer en ny tilgang til historien i 1833, afviser han, at det grundtvigske historiesyn efter 1832 “kan karakteriseres som sekulariseret”, men giver Thaning en delvis indrømmelse af, at den forsynsteologi, man møder i *Haandbog i Verdens-Historien*, ikke er specifikt “kristen”. Samtidig går han imod Thaning ved at påpege, at Grundtvigs billede af Guds styrelse af tidens gang også i 1833 er “bibelsk” (Vind 1999, 29), og nærmer sig således tesen i Michelsens to værker. Denne moderate tilnærmelse til Michelsens synspunkter – og den ros, dennes to afhandlinger modtager i *Grundtvigs historiefilosofi*¹⁷ – må dog ikke skygge for indsigten i, at Vind i forskningen er den hidtil stærkeste kritiker af Michelsens tese. Sat på spidsen kan man sige, at hvor Michelsen mener, at Grundtvig underordner fremskridtstanken under den kristne forsynstanke og dermed det bibelske historiesyn, er billedet for Vind det modsatte: Grundtvig indordner i sit arbejde med universalhistorien som menneskeslægtens samlede levnedsløb det bibelsk-kristne billede af historiens gang under en tidstypisk “historisk (...) udviklingsoptimisme” (Vind 1999, 230). Præcist siger Vind om sin afhandling, at det “hører (...) til Hovedtesen, at i Grundtvigs historiefilosofi kommer tidens karakteristiske (...) fremskridtstro på original vis til udtryk på dansk” (Vind 1999, 15). Vind giver udtryk for, at medens Grundtvigs samtidige var på afstand af ham på grund af hans bogstavelige læsning af den bibelske urhistorie og forsynstanken, delte de grundlæggende hans opfattelse af, at man kan identificere “en fremadskridende udvikling gennem historien, mod *Forklaringsmålet*” (Vind 1999, 230). Vind argumenterer for, at de ledende

¹⁶ Debatten førtes i Askovtidsskriftet *Dansk Udsyn* og *Grundtvig-Studier* og er behandlet af Vind (1999, 28 ff.).

¹⁷ Se Vind 1999, 18-19, 28 og 539.

præromantiske og idealistiske tænkere i Tyskland, kort fortalt “den tyske historiefilosofi i traditionen efter Herder repræsenterede Grundtvigs ‘*naturalisme med ånd*’”. Vind understreger, at det betyder, at Grundtvig og hans samtidige delte den “*mosaisk-kristelige anskuelse af menneskeslægtens historie som et udviklingsoptimistisk verdensdrama*” (Vind 1999, 432). Han fremhæver særligt historiefilosofien hos Herder og Fichte som forudsætninger for det grundtvigske historiesyn i historisk-genetisk forstand. Overbevisende bryder Vind nyt land i forbindelse med især Fichtepåvirkningen, om end filosofen Harald Høffding så tidligt som i 1909 pegede på Fichtetekster, han inddrager (Høffding 1909, 58).

Samtidig med at Vind altså fremhæver træk, der binder Grundtvig sammen med Goethetiden, peger han som Michelsen på en førmoderne baggrund for hans historiesyn. Grundtvig bygger for Vind videre på en kristen tradition for at tolke “Bibelen som indeholdende en fuldstændig historiefilosofi, der (...) [omfatter] både tidernes begyndelse og deres ende” (Vind 1999, 48), en tradition, som han gør rede for, har baggrund i Augustins *De Civitate Dei*. En væsentlig forskel gør sig dog ifølge Vind gældende. Han fremhæver, at den “ortodokse bibelske historieteologi var pessimistisk med hensyn til denne verdens forbedring” og så hen til “Dommedag”, dvs. tidernes afslutning ved Kristus’ genkomst. I modsætning hertil præges de “europæiske historiefilosoffer” – herunder Grundtvig – “af en optimistisk forventning om at stå overfor et afgørende vendepunkt i historien” (Vind 1999, 50). Vind tilslutter sig i den forbindelse Karl Löwiths tese i *Weltgeschichte und Heilsgeschehen. Die theologischen Voraussetzungen der Geschichtsphilosophie* fra 1953. Löwith hævder, “at den moderne fremskridtstro går tilbage til den kristne forsynstanke, som den afløser samtidig med, at den repræsenterer dennes udartning” (Vind 1999, 477). Goethetidens historiesyn er for Löwith som for Vind sekulariseret – og ifølge førstnævnte perverteret – kristen eskatologi, et forhold, der udtrykkes i det følgende.

Karl Löwiths og Reinhart Kosellecks forskning som baggrund for en vurdering af Michelsen og hans kritikere

Når man beskæftiger sig med Michelsens tolkning af Grundtvigs historiesyn, springer en fællesnævner mellem ham og Löwith i øjnene. Michelsen

giver udtryk for, at Herder og Steffens med deres historiesyn repræsenterer “en romantisk omtolkning af de bibelske forestillinger” (Michelsen 1956, 272), og som det er fremgået, betragter han nazismen som en form for udartet romantik. I lighed med Michelsen arbejder Löwith med en antropocentrisk linje i historiefilosofien fra Goethetiden og ind i det 20. århundrede og ser den “europæiske katastrofe” i 1933-45 (Olsen 2007, 106) som en følge heraf. Det indgår i *Weltgeschichte und Heilsgeschehen*, at den moderne historiefilosofis opfattelse af universalhistorie som et forløb mod en afslutning er sekulariseret eskatologi, idet mennesket her har taget Guds plads og mener selv at kunne “styre og forme historien hen imod et fremtidigt og endeligt mål i denne verden” (Olsen 2007, 107).

Som det fremgår, er der for Löwith tale om en væsentlig forskel på den kristne “Heilsgeschichte”, som kommer til orde i den “biblische” (Löwith 1953, 168) forståelse af historien, og den historieskrivning, man møder i Goethetidens verdsliggjorte historiefilosofi, og her står hegelianismen centralt. Hegel “verwandelte die christliche Geschichtstheologie in ein spekulativen System”, og derved “bewahrte und zerstörte er zugleich den Glauben an die Vorsehung”. Efterfølgende, fortsætter Löwith, erstattede bl.a. Marx forsynstanken med “den Glauben an der Fortschritt” (Löwith 1953, 176). På dette punkt er Löwith tæt på samtidig kulturkritik i regi af dialektisk teologi, men han retter også sit skyts mod jødisk og kristen tænkning som sådan, al den stund han opfatter idéen om, at man kan identificere et mål for historien, som udtryk for en form for erkendelsesteoretisk hybris. Hvad der er mennesket givet i forhold til fremtiden, er for Löwith kun “Hoffnung und Furcht”. Selv om hans tænkning ikke skal opfattes som en apologi for den kristne tro, taler han i den forbindelse om kristendommens “Glaube” (Löwith 1953, 186) og åbner på den måde for en anvendelse af sine indsigter, der nærmer sig den dialektiske teologis fremhævelse af Guds suverænitet og menneskets afmagt.

Lighederne mellem Löwith og Michelsen er altså ikke tilfældige: De tænker begge i en efterkrigstid, der på baggrund af Anden Verdenskrig var præget af europæisk selvrevision, og for sidstnævnte er Grundtvig her en støtte. Anderledes forholder det sig, som det er fremgået, med Vind. Ved at tolke Grundtvigs historiesyn som præget af tidstypisk fremskridtsoptimisme placerer Vind ham inden for den antropocentriske modernitet, Löwith og Michelsen kritiserer. Michelsen og Vind er dog enige på ét punkt, idet begge mener, at der i europæisk kultur findes en kristen tra-

dition for at tænke historien som et sammenhængende forløb fra skabelse til dommedag, som Grundtvig forholder sig til. For Michelsen i den forstand, at Grundtvig viderefører det traditionelle syn på tidens gang som frelseshistorie. For Vind sådan, at han indoptager denne frelseshistoriske tradition gennem det filter, som Goethetidens samtidige historiefilosofi udgør.

Weltgeschichte und Heilsgeschehen har haft en bemærkelsesværdig virkningshistorie: Reinhart Koselleck har videreudviklet Löwiths filosofiske opgør med det 19. århundredes historiesyn til et angreb på nyere vestlig historietænkning i det hele, samlet i begrebet *Verzeitlichung*. I afhandlingen "*Neuzeit*". *Zur Semantik moderner Bewegungsbegriffe* gør han rede for, at tiden under og efter Europas modernisering fra o. 1750 opfattes som besiddende "eine geschichtliche Qualität" i sig selv. Historien bliver ikke mere til *i* tiden, men "durch die Zeit", tiden "wird dynamisiert zu einer Kraft der Geschichte selber" (Koselleck 1995B, 321).¹⁸

For Koselleck er det afgørende, at denne tænkemåde medfører et brud med den hidtidige tilgang til fortiden. I afhandlingen *Historia Magistra Vitae. Über die Auflösung des Topos im Horizont neuzeitlich bewegter Geschichte* ser han dette brud udtrykt i, at begrebet *Geschichte* afløser begrebet *Historie* (Koselleck 1995A, 47). Som Jan Lindhardt formulerer det i tilknytning til Koselleck, før Europas moderniseringsfase brugtes historiebegrebet "i flertal", og disse historier opfattedes som "huskverdige beretninger om begivenheder" (Lindhardt 1980, 35). Hvad man kaldte "Historia", var med Kosellecks ord en "Exempelsammlung der Moral" (Koselleck 1995A, 52), som man kunne bruge som led i en etisk belæring.¹⁹

Har Koselleck ret, er der al mulig grund til at tvivle på Michelsens tese om Grundtvig som repræsentant for en kristen frelseshistorisk tradition, hvor tiden styrer – eller rettere styres af Gud – mod et mål. Og Vind kan kun fastholde sit billede af en kristen "historiefilosofi" som baggrund for Goethetidens fremskridtsoptimisme, hvis han holder udviklingsbegrebet ude af denne førmoderne teologiske tradition og alene opfatter den

¹⁸ Koselleck er bevidst om, at der også før det 18. århundrede gives "Zeitalterlehren" (Koselleck 1995B, 304), men opfatter sådanne som et redskab til inddeling af fortiden, ikke som et led i fremstillingen af en udvikling.

¹⁹ Vedrørende Kosellecks eget forsøg på at tænke fortiden i en flerhed af historier, se Olsen 2013.

augustinske historieskrivning som båret af tanken om en begyndelse og en ende. I den nyeste udgave af opslagsværket *Religion in Geschichte und Gegenwart* slår Friedrich Mildenerger da også fast, at det er en "Voraussetzung" for fremkomsten af begrebet *Heilsgeschichte*, altså frelseshistorie, at "Wirklichkeit insg[esamt] als Geschichte erfasst wird". Og med en eksplicit henvisning til Koselleck giver Mildenerger udtryk for, at det først sker i anden halvdel af det 18. århundrede. Mildenerger er her tæt på at sige, at en fortolkning af det førmoderne syn på historien som frelseshistorie er indlæsning, men føjer dog til, at billedet af historien som udvikling er under indflydelse af den traditionelle kristne "Auslegung und Systematisierung" (Mildenerger 2000, 1584) af de bibelske fortællinger og fremtidsforventninger.

Arno Seiferts forskning som baggrund for en vurdering af Michelsen og hans kritikere

Mildenergers redegørelse for begrebet frelseshistorie er et vidnesbyrd om Kosellecktesens succes, men den står dog ikke uimodsagt i forskningen. Blandt tesens kritikere møder man Arno Seifert, der i monografier og artikler præget af stor lærdom har opstillet et alternativ til såvel Kosellecks som Löwiths teorier. En fyldestgørende præsentation af Seiferts forskning falder uden for nærværende artikels rammer.²⁰ I stedet skal der gives en

²⁰ Her kan bl.a. nævnes artiklen "Verzeitlichung". *Zur Kritik einer neueren Frühneuzeitkategorie* fra 1983. Her gør Seifert i eksplicit kritik af Koselleck rede for, at der frem for dennes opfattelse af, at der finder en temporalisering af tænkemåden sted i anden halvdel af det 18. århundrede, efter hans mening snarere er tale om en "Wiederherstellung von Diachronie", dvs. hvad han også betegner som en "Rückverzeitlichung" (Seifert 1983, 452). Den tyske historiker Theo Jung udreder i artiklen *Das Neue der Neuzeit ist ihre Zeit. Reinhart Kosellecks Theorie der Verzeitlichung und ihre Kritiker*, at baggrunden for denne reaktivering ifølge Seifert er en "Stillstellung ('Entzeitlichung') der Natur" i forbindelse med den mekanisering af verdensbilledet, der finder sted efter renæssancens tanker om en fremadskridende "Korruption der Erde" (Jung 2010/2011, 176): Historien er i modsætning til naturen i bevægelse. Seifert anerkender således, at man i *Goethetiden* griber til at tænke i tidslige forløb, men opfatter ikke forholdet som et absolut nybrud, men som en genoptagelse af og ny forståelse af tidligere tiders naturvidenskabelige begreb om udvikling. Også artiklen *Historia im Mittelalter* fra 1977 og den post-

gennemgang af to af hans arbejder, der både kaster lys over Michelsens og hans kritikeres forskning og blotlægger sider af Grundtvigs historietænkning og historieskrivning, som man hidtil ikke har været opmærksom på.

I den begrebshistoriske monografi *Cognitio Historica: Die Geschichte Als Namengeberin Der Frühneuzeitlichen Empirie* (1976) viser Seifert, at historisk erkendelse i tiden mellem reformationsårhundredet og det 18. århundredes anden halvdel i overensstemmelse med ordet *histories* græske udspring er lig med empirisk erkendelse af det konkret-singulære. *Cognitio historica* er her identisk med erkendelse af faktuelle forhold, som byder sig til for sansningen og erfaringen, uden at begrebet er knyttet til en bestemt genstand for erkendelsen og dermed heller ikke til fortiden. Selv om der kan være tale om “diakronische Faktenzusammenhänge” (Seifert 1976, 181), er historiebegrebet frem til oplysningstiden ikke forbundet med tiden som forløb.

Som det vil fremgå, udgør denne førmoderne kobling af historisk kundskab og erfaring en væsentlig forudsætning for Grundtvigs historietænkning. Lige så afgørende er Seiferts sene artikel “Von der heiligen zur philosophischen Geschichte” med undertitlen “Die Rationalisierung der universalhistorischen Erkenntnis im Zeitalter der Aufklärung” (1986). Her giver Seifert udtryk for, at Löwiths og dermed også Kosellecks opfattelse af historiefilosofien som sekulariseret frelseshistorie er forfejlet. Den “inhaltliche Säkularisierung der Geschichte im Zuge ihrer formalen Rationalisierung” (Seifert 1986, 81), som finder sted i oplysningstiden, ser Seifert som et opbrud fra en specifik type “Geschichtserkenntnis” frem for, som Löwith mener, en teologisk “Geschichtsdeutung” (Seifert 1986, 82). Den form for historisk erkendelse, som man bevægede sig væk fra, udgjordes af, hvad man betegnede *historia sacra* – den åbenbarede historie i Bibelen, der angik Guds handlen til menneskers frelse. Denne hellige historie gjorde krav på “absolute Glaubwürdigkeit” (Seifert 1986, 82) i modsætning til den *fides historica* (Seifert 1986, 104), som de ikke-bibelske historiske beretningers karakter af – usikker – andenhåndsviden i form af beretninger, der er tilgæet historikeren fra andre, fordrede.

humt udgivne monografi *Der Rückzug der biblischen Prophetie von der neueren Geschichte: Studien zur Geschichts- und Reichstheologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus* fra 1990 hører med i Seiferts arbejde med historietænkningen fra det 16. århundrede og ind i 1700-tallet.

Seifert argumenterer for, at man i århundrederne efter reformationen og ind i 1700-tallet ikke oplevede den hellige og profane historie som modsætninger, dvs. som to former for historieskrivning, der var i konflikt med hinanden. Selv om man afstod fra en bogstavelig læsning af visse gammeltestamentlige sammenhænge,²¹ drog man ikke den hellige historie i tvivl, men fortolkede helt overordnet den verdslige historie ud fra den bibelske. Seifert giver samtidig udtryk for, at en nyorientering sætter sig skridtvis igennem. Han peger på, at forskellige forhold bevirker, at den hellige historie oplever en langsom "Entkräftung" (Seifert 1986, 95), der kulminerer i det 18. århundrede, og nævner her de store opdagelser af verdensdele uden for Asien og Europa i det 16. århundrede som en virkelighed, der ikke omtales i Bibelen, samt de lærdes tiltagende vanskeligheder med at integrere fortid og fremtid i den bibelske historieskrivning. Fortiden, fordi man så sig nødsaget til at arbejde med en præadamitisk tidsalder forud for, hvad der berettes i Første Mosebogs indledende kapitler, en urtilstand, som ikke havde sat sig spor i skriftlige kilder og derfor unddrog sig fremstilling. Fremtiden, fordi man begyndte at opfatte de profetier, man mente at møde i Bibelen, som opfyldte i fortiden, hvorfor de kommende tider ikke længere tolkedes som virkeliggørelsen af forudsigelser i de bibelske skrifter. Det er imidlertid Seiferts pointe, at disse vanskeligheder ikke førte til, at man afstod fra at tale om fortid og fremtid og dermed om historien som en totalitet, der indbefattede en begyndelse og afslutning. Frem for at opgive at sige noget herom forholdt man sig til historien gennem ikke den empiri, som *fides historica* forudsætter, men gennem filosofiens argumentation ud fra fornuften, dvs. gennem hypoteser om de ældste tider og fremtiden, der begrundedes rationelt.

Det betyder ifølge Seifert, at to forskellige tilgange til historien manifesterer sig som tænkemåder, der langsomt sætter den hellige historie ud

²¹ Seifert peger her på "Die verfügbaren Instrumentarien einer nicht-literalen Schriftauslegung", og her i særdeleshed "die Akkomodationstheorie", altså den i oplysningstiden populære idé om, at Gud lod sit budskab farve af samtidig jødisk tænkemåde for at give det indgang i Israel. Når det gælder kosmologien, fremførtes, at Gud i sin åbenbarede fremstilling af den bibelske urhistorie i Første Mosebog derfor havde tilpasset sig det jødiske verdensbillede, hvilket satte oplysningstidens intellektuelle i stand til at harmonisere "die geozentrischen Aussagen der Genesis" med "der kopernikanischen Astronomie" (Seifert 1986, 85) og da på de store linjer at holde fast i det bibelske historiebillede.

af kraft, men ikke skal opfattes som dens konkurrenter. For det første den “Verwissenschaftlichung der modernen Geschichtswissenschaft”, der består i rationaliseringen af den nævnte *fides historica*, dvs. udviklingen af metoder til begrundelse af og kontrol med den andenhåndsviden, man som historiker bearbejder, og dermed fremkomsten af, hvad der den dag i dag er historievidenskabens særkende. For det andet, hvad man betegnede “philosophische Geschichte”, de rationelle, altså fornuftbaserede hypotetiske rekonstruktioner af, hvad der har tildraget sig og vil tildrage sig i de tider, som man ikke har adgang til gennem pålideligt kildemateriale. Disse felter udgjordes som sagt af menneskets ældste historie, og hvad der vil ske i fremtiden. Som områder, hvor historieskrivningen kommer til kort, og tænkningen derfor tager over, muliggjorde de en filosofisk og dermed ikke-empirisk, rationel redegørelse for en “Weltplan” (Seifert 1986, 116), der omfatter hele verdensløbet.

Der er med denne sidste type rationelt-hypotetisk historieskrivning for Seifert tale om det fænomen, der udvikler sig til Goethetidens historiefilosofi, og han nævner her eksplicit Fichtes forfatterskab og dermed, hvad Høffding og Vind overbevisende har peget på som en afgørende forudsætning for Grundtvigs historiesyn. Seifert betoner, at dén kristendomskritik og dén erklærede målsætning om at forholde sig til fortiden uafhængigt af *historia sacra*, som skaberen af begrebet *historiefilosofi*, Voltaire, tegner sig for, er på afstand af, hvad der doceredes i de etablerede akademiske miljøer (Seifert 1986, 92). Han fremfører det synspunkt, at “das biblische Geschichtsbild” på de store linjer fortsat stod stærkt blandt europæiske lærde i det 18. århundrede, og at den “Menschheitsgeschichte”, som historiefilosofien ikke satte i dens sted, men ved siden af den, hverken var ment som eller egnet til at fungere som “inhaltliche Antithese zur sog. Heilsgeschichte”. Den historiefilosofi, der udvikler sig i universiteternes sammenhænge, ligner ifølge Seifert endogså den bibelske hellige historie så meget “in wichtigen Beziehungen”, at “die Säkularisierungsthese”, dvs. Löwiths opfattelse af historiefilosofien som verdsliggjort bibelsk historietænkning, har kunnet udvikle “einen Plagiatsvorwurf” (Seifert 1986, 88). Seifert mener på denne måde at kunne mortificere anklagen mod historiefilosofferne for at repræsentere en udartet kristen eskatologi, som forekommer i *Weltgeschichte und Heilsgeschehen* og er videreført og videreudviklet af Koselleck.

Seifert gennemfører således en eksplicit kritik af Koselleck. Spørgsmålet er imidlertid, om de ikke hver for sig rendyrker linjer i historietænkningen fra det 16. og ind i det 18. århundrede, der forekom samtidig. Holder man deres teser sammen med Grundtvigs historiesyn og den historieskrivning, Michelsen påviser, han er under indflydelse fra, afstedkommer tesaerne hver for sig nye indsigter. Nedenfor belyses Michelsens opfattelse af, at den unge Grundtvig og hans inspirationskilder repræsenterer det bibelske historiesyn opfattet som frelseshistorie derfor først ud fra Kosellecks opfattelse af førmoderne historieskrivning som eksempelfortælling. Dernæst behandles den ud fra Seiferts udredning af sammenhængen mellem det førmoderne historiebegreb og erfaringen. Endelig danner Seiferts opfattelse af, hvad der udgør den moderne historiefilosofis forudsætninger og bevirker dens tilblivelse, udgangspunkt for den nævnte identifikation af en førmoderne tilgang til historien, hvis opfattelse af tiden som bindeled til verdens og menneskets skabelse har sat sig spor i Grundtvigs forfatter-skab. Dermed berøres et billede af historien, der hverken er behandlet af Michelsen eller af hans kritikere.

Michelsens tolkning af Grundtvigs tidlige historiesyn og dets forudsætninger i lyset af Kosellecks billede af førmoderne historieskrivning

En anvendelse af Kosellecks forskning på alle de værker, Michelsen identificerer som forudsætninger for Grundtvigs historiesyn, ville sprænge rammerne for nærværende arbejde. I stedet dykkes ned i to forfatterskaber fra hver sin tidsalder, først Martin Luthers skrifter og derefter den historieskrivning, den danske professor i faget Abraham Kall (1743-1821) tegner sig for.

For Michelsen er såvel Grundtvig som Luther repræsentanter for det bibelske historiesyn. I disputatsen giver han under inspiration fra Høirups forskning udtryk for, at den "høje vurdering af historievitenskaben", man møder hos begge, hviler på en "erkendelsesteoretisk realisme", som han tolker ud fra den virkelighedstroskab, den bibelske tilgang til historien efter hans mening implicerer. Luther, skriver Michelsen, "kalder historien 'magistra veritatis'" og betoner, at den "viser ham vej gennem sine kendsgerninger". Han giver udtryk for, at "hele verdenshistorien" af Luther såvel

som af Grundtvig “opfattes som udtryk for Guds vilje” (Michelsen 1954, 128), og angiver dermed, at han genfinder det planmæssige forløb, begrebet *frelsheshistorie* dækker over, i reformatorens værker.

Dykker man ned i Luthers forfatterskab, er det imidlertid et andet billede, der træder frem. Det er eksempelvis tilfældet i et Luthercitater, som Michelsen bringer i den videnskabelige *Weimarudgaves* version, selv om han som den første i forskningen gør rede for, at Grundtvig forholdt sig til værkudgaven *D. Martin Luthers Sämtliche Schriften*, som den tyske lutherske teolog Johann Georg Walch udsendte i 1740-51.²² Michelsens citat stammer fra Luthers *Vorrede* til *Historia Galeatii Capellae* fra 1538, et værk om en krig i Norditalien 1521-30, hvori pavestolen var involveret, skrevet af den italienske historiker Galeazzo Flavio Capella (1487-1537). I sin fortale slår Luther fast, at “aus den Historien und Geschichten [sind] fast alle rechte, kunst, guter rat, warnung (...) weisheit, klugheit sampt allen tugenden” (Luther 1538 WA 50, 383 f.; Michelsen 1954, 127). Mærkværdigvis citerer Michelsen ikke fortsættelsen, hvori reformatoren giver udtryk for, at historien er “gedechtnis (...) göttlicher werk und urteil” (Luther 1538 WA 50, 384), og at det også gælder hedningernes historie. Fortsættelsen støtter det syn på verden og historien som Guds, som Michelsen i sin bog fra 1956 identificerer som grundtanken i det bibelske historiesyn, men ikke den frelsheshistoriske opfattelse af historien som et lineært forløb med en planlagt afslutning, som han arbejder med i disputatsen. Luther taler, som det fremgår, om historier i flertal og understreger, at de tjener til belæring – og her glider moralsk og religiøs undervisning sammen, idet ret adfærd og troen på den Almægtige for ham er forbundne kar.

Forholdet bekræfter Kosellecks billede af historiebegrebet og historiens anvendelse i århundrederne før den europæiske oplysning og Goethetiden: Det er ikke historien som frelsheshistorie, men som eksempelsamling,

²² Michelsen konstaterer, at henvisningerne til reformatorens værker i de grundtvigske tekster må være til “Walchs store Lutherudgave” fra det 18. århundrede, “som Gr[undtvig] ejede” (Michelsen 1954, 163). Anders Holm har påvist, at Grundtvig allerede i 1811 citerer herfra (Holm 2017, 17). Holm henviser her til fascikel 148.15, der af Grundtvig selv er dateret “1te Decbr 1811”. Steen Johansen skriver i *Registrant over N.F.S. Grundtvigs papirer*, at “Henvisningerne”, der, som Grundtvig skriver, angår Luthers “Fortale(...) til Genesis (...) foreløbig [er] uopklaret” (Johansen, Reg. Fasc. 148.15) – en udtalelse, der falder i 1958, hvor begge Michelsens bøger forelå.

man møder i det analyserede Luthercitater. Bevæger man sig fra Luther til *Den almindelige Verdens-Historie kortelig forfattet, og til Brug for Skolerne i Danmark og Norge* fra 1776 af Abraham Kall og de tekster af den unge Grundtvig, hvor nævnte værk har sat sig spor, viser det sig også her vanskeligt at opretholde Michelsens tese. Når det drejer sig om værkets betydning for Grundtvig, har Michelsen en god sag, men hans læsninger af det falder ved en nærmere undersøgelse til jorden. Som belæg for, at Kall repræsenterer det bibelske historiesyn, citerer Michelsen en udtalelse fra *Den almindelige Verdens-Historie* og udlægger den som en lovprisning af “Guds husholdning’ i naturen og historien” (Michelsen 1954, 114). Nærlæser man citatet, viser det sig imidlertid, at Kall alene taler om, hvorledes de “Indsigter i Naturen”, mennesket frem til 1776 har opnået gennem naturvidenskabelige fremskridt, fører til indsigt i “den alvise Guds naadige Omsorg for Menneskene” (Kall 1776, 207; Michelsen 1954, 113). Der er tale om et udsagn, der skal lede læserne til at se, at universet vidner om Guds skabermagt og omsorg for alt levende, og især til at forstå, at kosmos som en harmonisk helhed er skabt med menneskets velfærd for øje og dermed en klassisk *fysikoteologisk* overvejelse i det 18. århundredes ånd.²³ Selv om denne tanke i Kalls tekst er knyttet sammen med naturen frem for historien, er forbindelsen til Michelsens bestemmelse i monografien fra 1956 af det bibelske historiesyn som lig med bevidstheden om, at Gud og ikke mennesket er livets herre, ikke svær at få øje på. Vanskeligere er det at genfinde det frelseshistoriske billede af, at historien udvikler sig i et planmæssigt, lineært forløb styret af Gud, som kommer til orde i disputatsen fra 1954.

Bedre lykkes det for Michelsen at finde tanken om forsynet som historisk faktor hos Kall, når han fremdrager dennes redegørelse for, at “den hele sammenhængende Række af Tildragelser” (Kall 1776, 9), som fortiden udgør, præges af en “*forundringsværdig Orden*” (Kall 1776, 10; Mi-

²³ Den tyske filosof Stefan Lorenz gør rede for, hvorledes “die physikotheologische Bewegung” “Im (...) Verlauf des 18. J[ahrhunderts]” breder sig fra England “in ganz Europa” med en “ungeheure Flut von Litteratur” (Lorenz 1989, 950) til følge. Fysikoteologi er, som Lorenz udreder med et citat af Kant, lig med “der Schluss ... von der in der Welt so durchgängig zu beobachtenden Ordnung und Zweckmässigkeit ... auf das Dasein einer ... Ursache”, dvs. en slutning fra skaberværkets harmoniske og formålsorienterede indretning til “Gott und seine Eigenschaften” (Lorenz 1989, 948).

chelsen 1954, 116 f.). Kall taler her vitterligt om historien som totalitet, idet han betoner vigtigheden af at se "Begivenhederne" i fortiden "i deres indbyrdes Sammenhæng og Forbindelse". Han peger på, at det menneske, som "ikkun veed, hvad der har tildraget sig hist og her, snart til en og snart til en anden Tid," ikke "forstaaer (...) Historie". Et sådant menneske har ifølge Kall "ikkun fattet enkelte Fortællinger, hvis Aarsager og Følger han ikke er i stand til at bedømme, just fordi han har skilt dem alt for meget fra andre" (Kall 1776, 6). Kall, der synes at polemisere mod det syn på historien som en eksempelsamling, Koselleck blotlægger, er her ikke langt fra det moderne billede af tidernes gang som et forløb, hvor det, der tiltrækker sig, hænger sammen i en kæde af årsager og virkninger. Men hans billede af historien som et netværk af indbyrdes forbindelser er tættere på det billede af kosmos som en organiseret helhed, som prægede datidens natursyn. Hans kritik af en fragmentering af fortiden i enkelte begivenhedsforløb og hans omtale af den *sammenhængende Række* og den *Orden*, som her manifesterer sig, kunne ganske vist forlede en nutidig læser til at tro, han her tænker på historien som en proces med et mål. Men Kall drager en analogi til "Naturen" og dermed til fysikoteologiens forsøg på at påvise, at kosmos vidner om Guds styrelse, og går videre med at tale om "de guddommelige Hensigtens Efterforskning i Historien" (Kall 1776, 9). Kall ønsker med sit billede af historien først og fremmest at bibringe sine læsere en forståelse af, at den udgør en *totalitet* af enkelte begivenheder, der hænger sammen med hinanden, men da i analogi til naturen i en forbindelse, der ikke nødvendigvis er lineær, og som i lighed med universet aflægger vidnesbyrd om en bagvedliggende guddommelig vilje.

Kall hviler således overvejende i dét førmoderne historiesyn, Koselleck identificerer, dvs. opfattelsen af fortiden som en række enkeltstående begivenhedsforløb: Hans tilnærmelse til det moderne billede af historien som totalitet består i at læse en sammenhæng frem, der udgør et sidestykke til den harmoniske orden i naturen. Og Kalls fremstilling af, at "*Digteren* og *Taleren* betiene sig af de Exempler, som Historien har samlet" (Kall 1776, 14; Michelsen 1954, 16), viser, at han ikke ønsker at bryde med den tradition for en moralfilosofisk udnyttelse af fortiden, han vokser ud af. Kalls fremstilling svarer til Kosellecks redegørelse for det moralske formål med førmoderne historieskrivning, selv om han også taler om historiens "Beviser for Religionens Sandhed" (Kall 1776, 14; Michelsen 1954, 16). Kall tillægger historieskrivningen et opdragende – og parallelt, et teolo-

gisk-forkyndende – sigte, i overensstemmelse med at han på førmoderne vis taler om historien som “et Magazin af nyttige Raad og Beslutninger, som man daglig trænger til” (Kall 1776, 16).

Grundtvig lærte allerede som dreng Kalls verdenshistorie at kende,²⁴ og også som voksen forholdt han sig til den: I en række utrykte manuskripter, der er blevet til i forbindelse med hans undervisning i historie og geografi på drengeskolen Det Schouboeske Institut i årene 1808-10, spores der indflydelse fra Kall. Michelsen argumenterer i *Den sælsomme Forvandling i N.F.S. Grundtvigs liv* overbevisende for disse Schouboemanuskripters grundlæggende betydning for Grundtvigs historiesyn, og i den nedskrift fra timerne på instituttet, der er blevet til i 1810 og skyldes eleven Hector Estrup (1794-1846), giver Grundtvig udtryk for, at “Historien er en sand Fortælling, som fremstiller hvad der har tildraget sig i naturlig Orden og Sammenhæng” (Fasc. 215.1). Grundtvig bruger således ord, der indikerer indflydelse fra Kalls definition af historien. Men han er samtidig tæt på at omsætte Kalls fysikoteologisk inspirerede billede af fortidens vidnesbyrd om forsynet i dét billede af historien som et forløb med en indbygget forbindelse mellem begivenhederne, som Koselleck hævder, er karakteristisk for moderniseringen i Europa. Grundtvig fører på denne måde den moderne tendens hos Kall videre: Historien udgør en helhed eller totalitet.

Dermed er ikke sagt, at Schouboemanuskripterne er restløst moderne: Kalls overbevisning om, at historien tjener til moralsk belæring, har sat sig spor i Grundtvigs undervisning. Michelsen fører ganske vist Grundtvigs udtalelser om dette sigte med historien tilbage til “Danske Kongers Slægtetog” (Michelsen 1956, 44) fra 1622, forfattet af den danske præst og historiker Claus Christoffersen Lyschander (1558-1624).²⁵ Men når Grundt-

²⁴ Michelsen fortæller i *Tilblivelsen af Grundtvigs Historiesyn*, at Grundtvigs lærer, sognepræst Laurids Feld (1750-1803), gav ham *Den almindelige Verdens-Historie* i hånden og lovede ham et sølvur, hvis han “kunde lære indholdet af den”. Det skete da også “i det sidste år,” Grundtvig “boede i Udby før flytningen til Tyregod, altså 1791-92” (Michelsen 1954, 113).

²⁵ Michelsen er i 1954-udgivelsen snublende nær erkendelsen af denne tænkemådes dominans ind i det 18. århundrede. Han gør her rede for, at Grundtvig er påvirket af *Historien af Danmark, Norge og Holsten udi tvende Udtog til den studerende Ungdoms Bedste* fra 1776 af den danske historiker P.F. Suhm (1728-98) (Michelsen 1954, 72) og trækker en linje fra nævnte værk til den undervisning i historie, Grundtvig modtog i sin latinskoletid i Aarhus 1798-1800 ved konrektoren Jens Stougaard (1761-1838). For Stougaard “som for Suhm var det grundlæggende

vig i den indledning til undervisningen, der stammer fra hans første år på skolen, gør rede for, at man ved at tage del i fortidens liv inspireres til at "ligne" de "ophøiede Mennesker", der dengang fandtes, og til at "foragte alt det Usle som ellers kunne lokke (...) til Udyd og Laster", kan hans ord trods hans af Goethetiden prægede sprog forklares med Kalls indflydelse som eneste inspirationskilde. Grundtvig giver ydermere udtryk for, at han sigter mod, at eleverne lærer "at knæle i Støvet for den Eviges Visdom", der i "Medgang og Modgang (...) ledede (...) [den menneskelige] Slægt til hans Erkiendelse og den sande Lyksalighed" (Fasc. 211.1). Han er her tæt på Kalls opfattelse af, at studiet af historien skaber blik for forsynets styrelse og ytrer sig på en måde, der ikke er langt fra den tanke om tidens gang som en udvikling mod et forud givet mål, som vokser sig stærk i Goethetiden. I Schouboemanuskripterne bevæger Grundtvig sig mellem et moderne og et førmoderne historiesyn.

Michelsens tolkning af Grundtvigs tidlige historiesyn

Kall forklarer, at ordet historie er afledet af et græsk ord, der betyder "at beskue", og slår derefter fast, at historien "ved sine Beretninger bringer os Begivenhederne ligesom for Øinene" (Kall 1776, 2). Dermed er han tæt på den af Seifert analyserede førmoderne forståelse af *cognitio historica* som sansebaseret erkendelse til beskæftigelsen med fortiden. Tilsvarende gør Grundtvig i Schouboemanuskripterne rede for, at "Ordet Historie har græsk Oprindelse", og at det almindeligvis "betegner (...) enhver Kundskab som erholdes ved Brugen af vore Sandser" (Michelsen 1954, 115). Denne bestemmelse karakteriserer Michelsen i *Den sælsomme forvandling i N.F.S. Grundtvigs liv* som "en meget vid definition" og trækker en linje derfra til det grundtvigske forfatterskab efter 1810, idet han giver

de synspunkt ikke religiøst", skriver Michelsen. "Han anvendte historien som en samling moralske eksempler på selvbeherskelse, videnskabelig interesse, kærlighed til og pligtfølelse over for forældre og fædreland" (Michelsen 1954, 190). Michelsen bygger her en falsk modsætning mellem en religiøs og moralsk tilgang til historien op: Det fremgår af Kosellecks *Historia Magistra Vitae* (Koselleck 1995A, 42) og af den ovenfor behandlede *Vørrede* af Luther og af Kalls verdenshistorie, at der fra reformatiomsårhundredet og ind i oplysningstiden var åbne døre mellem en etisk og teologisk brug af historien.

udtryk for, at “den stemmer med Gr[undtvigs] egen senere opfattelse”. Dermed mener Michelsen den kobling af historievidenskaben og erfaringsbegrebet, Grundtvig gennemfører i 1810’erne, og som for ham binder Grundtvigs historietænkning, Luther og hans samtids dialektiske teologi sammen. Michelsen når således med en henvisning til artiklen “Om Videnskabeligheds Forhold til Erfaring og sund Menneske-Forstand” fra 1816 frem til den prægnante formulering, at “For Grundtvig er historien allerede” i årene 1808-10 “indbegrebet af al erfaring” (Michelsen, 1956, 43 f.). Michelsen knytter her implicit en forbindelse til Henning Høirups *Grundtvigs Syn paa Tro og Erkendelse*. Tullberg bemærker, at Høirups og da også Michelsens interesse i overensstemmelse med den dialektiske teologis selvforståelse som præget af en troskab mod livet retter sig mod den “virkelighedsorientering” (Tullberg 2015), som de mener at kunne spore i det grundtvigske erfaringsbegreb. Den sammenhæng med den førmoderne forståelse af historisk erkendelse, som Seifert har analyseret frem, etablerer Michelsen af gode grunde ikke. I så henseende har forskningen med *Cognitio historica* gjort et væsentligt fremskridt. Frem for som Michelsen at se Grundtvigs kobling af erfaring og historisk forskning som et nedslag af et historiesyn med rødder i Bibelen og forbindelser til den dialektiske teologis begreb om virkeligheden, er det mere nærliggende at pege på forbindelsen til sprogb brug og begreber i Europa før oplysningstiden.

Grundtvigs tidlige og sene historieskrivning

Også på andre felter kaster Seiferts forskning lys over Grundtvigs historiesyn. Estrups nedskrift fra Grundtvigs undervisning på *Det Schouboeske Institut* i 1810 fortæller ikke blot om indflydelse fra Kalls historieskrivning: Det ses også, at Grundtvig er bevidst om den mangel på sikker viden om fortiden og fremtiden, Seifert peger på som baggrund for historiefilosofiens opkomst. Grundtvig slår fast, at en sand fortælling ikke gives “om Verdens og Menneskenes Skabelse eller om de første Tidsaldere”, for “Menneskeslægten ved ligesaa lidet om sin Oprindelse, som én af os veed saadant om sin Fødsel”. Den, der ønsker at danne sig et billede af fortiden, står her over for et mørke, som ikke belyses af den bibelske urhistorie, der af Grundtvig før krisen i 1810-11 opfattes som en tekst, der hviler på sagn, traderet i digte. Der ses her afhængighed af Fichtes *Die Grundzüge*

des gegenwärtigen Zeitalters fra 1806, som Grundtvig muligvis læser allerede i årene op imod 1808, hvor han var huslærer på Langeland, muligvis først i sine år som lærer på Det Schouboeske Institut.²⁶ Fichte fremsætter en række “Schlüsse”, som han understreger, ikke er “Geschichte” (Fichte 1806/1846, 134), men hypoteser om menneskehedens ældste historie, som studiet af historien nødvendiggør. Fichtes historiefilosofi er, som nævnt, et eksempel på det greb, Seifert identificerer i *Von der heiligen zur philosophischen Geschichte*. Det vil sige de rationelt begrundede formodninger om fortid og fremtid, man tyede til over for de manglende kilder til de ældste tider og den manglende viden om, hvad der vil komme. På grundlag af tekstsammenhængen mener Michelsen, at “Grænsen mellem *historie* og *sagn* (...) ikke [drages] skarpt” (Michelsen 1956, 47) af Grundtvig i Schouboemanuskripterne. Imidlertid skelner Grundtvig jo netop mellem menneskehedens tidligste historie, der fortaber sig i usikre sagn, og den historie, der med skriftens opfindelse haves i pålidelige fremstillinger. Da Grundtvig i 1830'erne udarbejder sit sene historieværk, er hans distance til de første kapitler i Bibelen imidlertid blevet afløst af tillid til dem, samtidig med at han også her forholder sig til den usikkerhed, som de ældste tider i menneskets historie for ham som for hans samtid er behæftet med.

I sin argumentation for, at den jødiske historie og dermed den bibelske urhistorie som troværdige beretninger hjælper historieskriveren over de vanskeligheder, som de ældste tider byder ham, følger Grundtvig med tilløb i 1810'erne²⁷ i første bind af *Haandbog i Verdens-Historien* fra 1833 en tradition i Vesteuropa, der går tilbage til det defensorat for Det Gamle

²⁶ Se hertil Vind 1999, 89.

²⁷ For Grundtvig flyder den moderne opfattelse af tiden som et udviklingsforløb sammen med tanken om, at jødernes historie rækker tilbage til urtiden. Han giver således i 1814-krøniken udtryk for, at han foretrækker ordet “Krønike” frem for “Historie”, fordi dette ord maler et “Billede af Tiden” som en kæde af forbundne begivenheder frem, medens betegnelsen *Historie* dækker over “en Samling af Efterretninger”. Grundtvig repræsenterer her den udvikling i historieskrivningen, Reinhart Koselleck sætter ord på i sin forskning: Han understreger, at en krønike ikke skal bestå af “*Historier*”, men “hænge sammen” (VK 1814, XXXVII), og netop dette kriterium lever den jødiske fortid op til. Mellem “alle de Folkefærd i Verden, vi kiende noget til”, siger Grundtvig, “ere Jøderne de eneste, som have en fuldstændig *Historie*” (VK 1814 XX), dvs. “en Krønike og det heel omstændelig om Folkets Hændelser lige fra Moses Dage igiennem mange Aarhundreder” (VK 1814, 181).

Testamentes autenticitet, som Augustin tegner sig for. For Augustin dokumenterer jøderne ved deres fortsatte eksistens efter den jødiske stats fald år 70 pålideligheden af de gammeltestamentlige skrifter og aflægger derigen- nem vidnesbyrd om kristendommens sandhed. Den gamle pagts bøger er også for kirken hellige skrifter, og i modsætning til jøderne har man her forstået deres vidnesbyrd om Kristus (jf. Blumenkranz 1946, 176 f.).

I dansk historieskrivning møder man et nedslag af denne tænkemåde i Holbergs *Jødiske Historie fra Verdens Begyndelse, fortsatt til disse Tider* fra 1742. Man finder hos Holberg tanken om jødernes vidnesbyrd om deres hellige skrifers pålidelighed i en form, der er tæt på Augustin,²⁸ men man møder også, hvad man kan betragte som en videreudvikling af motivet. Holberg siger indirekte, at jøderne ved deres vedvaren op til hans egen tid så at sige bekræfter deres histories – og dermed den bibelske urhistories – troværdighed, idet han konstaterer, at man har en “tilforladelig Historie” om dem “fast lige fra Syndfloden”, dvs. et billede af, hvad der er hændt dem, der udmærker sig ved *kontinuitet* og *brudløs sammenhæng*.²⁹

Afgørende er her, at denne sammenhæng for Holberg både er bærende i jødernes historieskrivning om sig selv og i deres virkelige liv som folk. Med en implicit reference til Rom 11,26, hvoraf det fremgår, at Paulus forventer, jøderne fortsat eksisterer som folk ved Kristus’ genkomst, giver Holberg udtryk for, at selv om “Heele Verden har udi mange 100 Aar ligesom conspireret til Jødernes Undergang”, bliver “Nationen den langvarigste af alle”. Jøderne udgør for Holberg det folk, der har den længste sammenhængende eksistens og historie, en nation, der “*conserverer* sit Navn, (...) Sprog, (...) Lov, (...) Sæder, ja mindste Ceremonier” (Holberg 1742, 730), altså en nation, der er sig selv lig i et forløb fra fortiden til det 18. århundrede. Idet Holberg kombinerer det moraliserende sigte i førmoderne historieskrivning med en teologisk indfaldsvinkel, føjer han til, at det jødiske folk samtidig er et “Speil” på “Guds frygt og Ugudelighed” og på “Guds forunderlige Oeconomie” (Holberg 1742 I-II, I,1), dvs. på det guddommelige forsyns styrelse.

²⁸ Holberg giver udtryk for, at den “Jødiske Nation” “stedse, skiønt imod dens Villie”, må “bære Beviis” for kristendommens sandhed: Den jødiske religion dokumenterer ved sin “Vedligeholdelse” (Holberg 1742, 435) med de gammeltestamentlige skrifter i samme form, som de har i kirken, at disse ikke er forfalskede.

²⁹ Michelsen behandler i *Tilblivelsen af Grundtvigs historiesyn* (58-69) Grundtvigs forhold til Holbergs kirkehistorie.

Holbergs jødiske historie indgik i den bogsamling, Grundtvigs far ejede, og i de to fortegnelser, hvori hans eget bibliotek er opført, optræder værket også, ligesom han refererer til det i 1812-krøniken.³⁰ Når Grundtvig i VK 1812,³¹ som sidenhen i 1833 viderefører tanken om, at jøderne gennem deres sammenhængende historie sætter menneskeheden i forbindelse med de ældste tider, er han formodentlig under indflydelse herfra. Men Holbergpåvirkningen er sandsynligvis blevet styrket af, at også Herder og i hans følgeskab den teologiske professor Jens Møller (1779-1833) i tekster, Grundtvig vides at have beskæftiget sig med, lader jødernes fortsatte eksistens dokumentere deres traditioners ægthed.³²

Grundtvigs udredning tager form af et forsvar for den bibelske historiefremstillings troværdighed, der bekræfter Vinds af Löwith inspirerede vægtning af fremskridtsoptimismen i hans historiesyn og dermed placerer ham inden for Goethetidens historietænkning. "Ved at begynde," skriver Grundtvig, "med Jødernes Historie og betragte de Christnes som en

³⁰ Johan Grundtvig (den ældres) fortegnelse, Fasc. 544 i Grundtvig-arkivet, bærer titlen *Catalogus Librorum et Disputationum* og er dateret *Udbye 13. Octbr 1784*. I den fortegnelse, Grundtvigs søn Johan Grundtvig (den yngre) (1822-1907) udfærdigede over faderens bøger i 1839, er Ludvig Holbergs *Jødiske Historie* opført som nr. 3045-46. I det auktionskatalog, der udarbejdedes efter Grundtvigs død, står værket som nr. 814-15. Holberg, meddeler Grundtvig i 1812-krøniken, "skrev (...) Historie om Kirken og Jøderne" (Grundtvig 1812, 313).

³¹ I 1812-krøniken understreger Grundtvig som Holberg, men med Steffens' terminologi, at "Jødernes Historie" som "en uafbrudt Kæde fra de ældste Tider af, er ved Guds besynderlige Forsyn opbevaret i deres egne hellige Bøger" (Grundtvig 1812, 41 f.).

³² I *Briefe, das Studium der Theologie betreffend* fremfører Herder det synspunkt, at den jødiske nation "in seinem Ursprunge und Fortleben bis auf den heutigen Tag, in seinem Glück und Unglück, in Vorzügen und Fehlern, in seiner Niedrigkeit und Hoheit [ist] so einzig, so sonderbar", at man må betragte "die Geschichte, die Art, die Existenz des Volks für den ausgemachtsten Beweis der Wunder und Schriften halte, die wir von ihm wissen und haben" (Herder, J.G., *Briefe, das Studium der Theologie betreffend*, Nach den zweiten verbesserten Ausgabe 1785, Tübingen 1808, 12. Br, 150). Jens Møller knytter i en programmatisk artikel i det af ham udgivne *Theologisk Bibliothek* til ved dette Herders bevis "for de hebraiske Skrifters Authentie af det endnu tilværende jødiske Folk" (Møller 1811, 104). I breve diskuterer Grundtvig Møllers holdning til Det Gamle Testamente (Grundtvig til Jens Møller, Udbye ved Præstøe d. 29de Marts 1813, BG I-II, I 139 f.), og af Fasc. 149.8 ses, at han planlagde en offentlig kritik af professorens synspunkter.

Fortsættelse deraf,” får man blik for “en inderlig Sammenhæng og en uafbrudt gradviis Fremgang fra Dunkelhed til Klarhed, fra blind Tro til Erkiendelse” (Grundtvig 1833, 7). Som ordet “Sammenhæng” viser, tænker Grundtvig i slutningen fra virkninger til årsag ud fra et billede af jødernes og kirkens historie som en kontinuerlig helhed. Men det er væsentligt, at Grundtvig i sin udredning af denne brudløse forbindelse ikke blot ser frem mod det nævnte forklaringsmål. Han retter også blikket bagud i historien, idet han peger på, at jøderne har det fortrin for andre nationer, som påberåber sig høj ælde, at de “har en gammel Historie”, der bygger bro til “Menneske-Slægtnes Old-Tid” gennem de “Efterretninger” (Grundtvig 1833, 6) herom, denne historie rummer.³³ Han understreger, at broen giver sig af den linje bagud uden lakuner og slip, som træder frem i det jødisk-kristne historieførløb. De kristne udgør for Grundtvig en nation, der samler mennesker fra de øvrige nationer, og derfor er de og jøderne, siges det i *Haandbog i Verdens-Historien*, folkeslag, “hvis Levnets-Løb hænger sammen og udfylder hele den historiske Tid”. Grundtvig understreger, at denne sammenhæng verificerer den “Tids-Regning” fra verdens skabelse og til affattelsestidspunktet, som skyldes jøderne, og som han accepterer, idet han i tilnærmelse til den augustinske tænkemåde fremhæver, at dens pålidelighed dokumenteres af, at det jødiske folk er “til endnu” (Grundtvig 1833, 28).³⁴ Grundtvig, der ydermere arbejder ud fra en antagelse af tekstens ælde som borgen for deres pålidelighed,³⁵ taler med et steffensk

³³ Grundtvig giver efter denne udtalelse udtryk for, at man på grundlag af indsigt i jødernes og de kristnes historie som en udvikling mod erkendelse må føle “dyb Ærbødighed for de Folks Efterretninger om sig selv, hvis Levnets-Løb er en Ære for Menneske-Slægten og hvis Tro, ved at udvikle en tilsvarende Oplysning, har levende beviist sin Ægthed” (Grundtvig 1833, 7 f.). Dette erfaringsbevis ud fra jødernes og de kristnes evne til at fremme den menneskelige ånds udvikling føjer en tidstypisk, kulturhistorisk dimension til hans augustinsk inspirerede tænkemåde.

³⁴ Det gør, skriver Grundtvig i *Haandbog i Verdens-Historien* med en allusion til den almindelige fordom om jødernes sans for penge, “vort kronologiske Held fuldstændigt, (...) [at det] det samme Folk [er] til endnu, regner endnu fra Verdens Skabelse og er, uden al Sammenligning, den bedste Regne-Mester i hele Verden!” (Grundtvig 1833, 27).

³⁵ Aarnes afdækker i artiklen *Grundtvig som historiker* fra 1983, at “Grundtvigs metodiske prinsipp” er, “at jo eldre kilder man bruker og jo mindre man føyer til av senere vurdering av kildene, jo nærmere kommer man de historiske begivenhe-

ordvalg om den “universal-historiske Kiæde”, der således løber “fra Palæstina gennem Grækenland og Rom” til ham og hans fæller i Norden. Han giver i Augustins ånd udtryk for, at “ved Bogtrykker-Kunstens Opkomst” var “baade Jøder og Græker gyldige Vidner om deres Skrifers Ægthed”, og at “den Christne Menighed vidner for Jøderne” helt tilbage til “den Dag, de endnu havde Tempel og Skrift-Kloge” (Grundtvig 1833, 33 f.), dvs. til tiden, hvor Kristus fødtes, og hvor det jødiske samfund i Palæstina var intakt før ødelæggelsen af Jerusalem år 70.³⁶ Og det er Grundtvigs tanke, at man fra dette tidspunkt gennem den historieskrivning, man møder i Det Gamle Testamente, har en ubrudt linje tilbage til urtiden.

tene. Grundtvig sammenfatter sine kildekritiske refleksjoner slik i innledningen til første bind av H[aandbog i] V[erldenshistorien]: Naar vi efter Jødernes og de Christnes hellige Historie vil give Efterretninger om Old-Tiden, (...) maae vi naturligvis give dem, som de findes (...) Efterretningen skal vi levere som den kom os i Hænde” (Aarnes 1983, 63; Grundtvig 1833, 8). Aarnes berører dermed et relativt underbelyst felt i udforskningen af Grundtvigs historieskrivning, nemlig en egentlig historiografisk komparation af hans og hans samtidiges historieskrivning. Michelsen yder et værdifuldt forarbejde hertil i *Den sælsomme forvandling i N.F.S. Grundtvigs liv* (Michelsen 1956, 143-161), og Vind nærmer sig i dele af *Grundtvigs historiefilosofi* en sådan undersøgelse (se eksempelvis Vind 1999, 45 ff. og 343 ff.), ligesom han i sin indledning til første bind af *Haandbog i Verdens-Historien* nævner det omtalte kildekritiske princip (Vind 2016). De skridt fremad, som er taget i tysk historiografi fra 1950’erne og frem, kalder imidlertid på fornyede undersøgelser, der i så fald kan bygge videre på Aarnes’ og Vinds iagttagelser. I sine tekstindledninger til Grundtvigs verdenshistorier fra 1812, 1817 og 1833 på *Grundtvigs Værker* (Vind 2014, 2018, 2016 og 2019) nævner Ole Vind ikke Aarnes i litteraturlisterne. Som det ses, er der tale om en åbenbar uretfærdighed: Aarnes’ tekster er som William Michelsens værker og Ole Vinds egen undersøgelse og tekstindledninger uomgængelige hjælpemidler, når man skal sætte sig ind i Grundtvigs historiesyn og historieskrivning.

³⁶ Tanken om, at jødernes og de kristnes eksistens og deres skrifter så at sige gensidigt verificerer hinanden, står i forbindelse med Grundtvigs princip, at trykte kilder borger for historiske informationers sandhed. Denne tanke er gammel hos ham: Af A.L. Schlözer, siger han i 1817-krøniken, kan man “lære, ikke at ville bevise Noget historisk *uigjendrivelig*, uden med de store utvivlsomme Begivenheder, og Tidsrummet *efterat* Bogtrykkerie kom i Gang” (Grundtvig 1817, 643). Schlözers historieskrivning indgår i Arno Seiferts argumentation for den bibelske histories sejlivethed: Han nævner, at Schlözer giver udtryk for, at verden “*steht etwa 6000 Jahre*” (Seifert 1986 92) og altså, trods sin tilslutning til den europæiske oplysning, fastholder den traditionelle jødisk-bibelske tidsregning.

Afslutning

Forestillingen om, at det jødiske folk og dets historieskrivning udgør det sidste led i en kæde bagud til verdens og menneskets tilblivelse og ældste historie, rummer et billede af tiden som et lineært forløb. Men billedet forekommer her ikke i form af dén udvikling mod et afsluttende mål, som står centralt i Goethetidens historiesyn, og som Vind overbevisende har analyseret frem i Grundtvigs forfatterskab. Dermed optræder det heller ikke som dét sammenhængende, frelseshistoriske forløb, det bibelske historiesyn ifølge Michelsen udmønter sig i. Som det er fremgået, sætter Michelsens afmytologiserende definition af dette bibelske historiesyn ham i stand til at slutte en forbindelse fra Grundtvig til en række redegørelser for historiens betydning i den kristne tradition fra det 16. og ind i det 18. århundrede. Men en kritisk granskning af Michelsens fortolkning af to af de forfatterskaber, han her støtter sig til, nemlig Luthers og Kalls, indikerer, at den grundlæggende overbevisning om, at tilværelsen tilhører Gud og ikke mennesket, der binder Grundtvig og disse førmoderne forfattere sammen, ikke automatisk fører til en antagelse af, at historien forløber som en udvikling efter en forudgivet plan. Det billede, der tegner sig, når Grundtvigs historieskrivning belyses gennem de tyske studier i historieteori, historiografi og historiefilosofi, der er inddraget ovenfor, og den augustinske traditions betoning af den jødiske historie som en brudløs sammenhæng, korrigerer, hvad der står at læse hos Michelsen. Hans omhyggelige historisk-komparative undersøgelser er fortsat grundlæggende, men hans tese om det bibelske historiesyn i de nævnte værker overbeviser ikke længere. Den spejler med kontrasteringen af den bibelske og antropocentriske linje i europæisk tænkning i højere grad den *Erwartungshorizont*, hvori den er blevet til, dvs. det kulturkritiske selvpogør i Europa efter 1945, end historietænkningen i den fortid, vi altid kun kan forholde os til på vor samtids betingelser.

Litteratur

Værker af Grundtvig

- Fascikel 148.15 i N.F.S. Grundtvigs arkiv.
- Fascikel 149.8 i N.F.S. Grundtvigs arkiv.
- Fascikel 211.1 i N.F.S. Grundtvigs arkiv.
- Fascikel 215.1 i N.F.S. Grundtvigs arkiv.
- (1813), til Jens Møller, Udbye ved Præstøe d. 29de Marts 1813 i *Breve fra og til Grundtvig*, Udgivne af Georg Christensen og Stener Grundtvig, København, Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, I-II, I 139 f.
- (1812), *Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng*, Kjøbenhavn, Trykt paa Andreas Seidelins Forlag hos Christopher Græbe.
- (1814), *Kort Begreb af Verdens Krønike, betragtet i Sammenhæng. Første Bind*, Kjøbenhavn, Trykt paa Andreas Seidelins Forlag hos Christopher Græbe.
- (1817), “Om Videnskabeligheds Forhold til Erfaring og sund Menneske-Forstand”, *Danne-Virke* I-IV, 1816-19, II i *N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter* v. Holger Begtrup, I-X, III, København, Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, 1904-09, 401-417.
- (1817), *Udsigt over Verdens-Krøniken, fornemmelig i det Lutherske Tidsrum*, Kiøbenhavn, Trykt hos og forlagt af Andreas Seidelin, store Kannikestræde No. 46.
- (1832), *Nordens Mythologi eller Sindbilled-Sprog historisk-poetisk udviklet og oplyst*. Anden omarbejdede Udgave, Kiøbenhavn, Forlagt af J. H. Schubothes Boghandling.
- (1833), *Haandbog i Verdens-Historien. Efter de bedste Kilder. Et Forsøg*. Første Deel, Kiøbenhavn, Paa den Wahlske Boghandels Forlag.

Værker af andre forfattere

- Andersen, Lotte Thyrring, *Heretica* 1948-1953, <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/heretica-1948-1953>.
- Andersen, Vilhelm (1912/1933/1970), *Dansk Litteratur. Forskning og Undervisning*, Gyldendals Uglebøger, København, Gyldendal.
- Balling, Jacob (1997), “Frelsehistorie”, i: *Den Store Danske Encyklopædi*, Bind 1-24 1994-2008, inklusive indeks og supplement, Syvende Bind, København, Danmarks Nationalleksikon, 111.

- Blumenkranz, Bernhard (1946), *Die Judenpredigt Augustins*, Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, Band 25, Basel, Helbing und Lichtenhahn.
- Borup, Ernst J. (1954), "Grundtvigs Historiesyn", i: *Højskolebladet* 23. april 1954, 186-187.
- Bultmann, Rudolf (1941), "Neues Testament und Mythologi. Das Problem der Entmythologierung der neutestamentlichen Verkündigung", bultmann-neues-testament-und-mythologie1.pdf (wordpress.com).
- Elbek, Jørgen (2001), "William Michelsen 4.6.1913 – 14.10.2001", <https://auhst.au.dk/showroom/oversigter/nekrologer/2001wm>.
- Fichte, Johann Gottlieb (1806/1846), "Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters", i: *Johann Gottlieb Fichtes sämtliche Werke*, hrsg. Von J.H. Fichte, Band I-II, Berlin: Veit Bd. 1-8; Bonn: Bei Adolph Marcus Bd. 9-11, 1834-1835, Band 7 1846.
- Fortegnelse over den af N. F. S. Grundtvig efterladte bogsamling; som bortsælges ved offentlig Auction i Klædeboderne Nr. 38, Mandagen den 29. Sept. 1873 Kl.10. Kiøbenhavn, E.C. Løvers Bog- og Nodetrykkeri.*
- Gander, Hans-Helmuth (2000), "Gechichtsphilosophie", i: *Religion in Geschichte und Gegenwart Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, Vierte, völlig neu bearbeitete Auflage, Hrsg. Von Hans Dieter Betz et. al., Tübingen, Mohr Siebeck, 1998-2007, Band 1-8, 3, 800-804.
- Grundtvig, Johan (den ældre) (1784), *Catalogus Librorum et Disputationum*, Fascikel 544 i N.F.S. Grundtvigs arkiv.
- Grundtvig, Johan (den yngre) (1839), *Fortegnelse over Nik. Fred. Sev. Grundtvigs Bogsamling* ved Johan Grundtvig. Christianshavn. Fascikel 520 i N.F.S. Grundtvigs arkiv.
- Herder, Johann Gottfried (1780-81/1785/1808), "Briefe, das Studium der Theologie betreffend", Nach den zweiten verbesserten Ausgabe 1785, i: *Johann Gottfried von Herders Sämtliche Werke*, hrsg. Johann Georg Müller, Tübingen; in der J.G. Cotta'schen Buchhandlung, 1805-1820, Zur Religion und Theologie, Neunter Theil, 1808.
- Holberg, Ludvig (1742), *Jødiske Historie fra Verdens Begyndelse, fortsatt til disse Tider. I-II*, Kiøbenhavn, Trykt paa Autoris Bekostning.
- Holm, Anders (2017), "Grundtvigs Lutherbilleder", i: *På afstand. Forskydninger mellem Grundtvig og Luther*. Korsgaard, O. (red.), København, Eksistensen, 15-38.
- Holm, Søren (1949), "Disputats om Grundtvig", i: *Dansk Teologisk Tidsskrift* 1949, 81-102.

- Høffding, Harald (1909), *Danske Filosofer*, København, Gyldendalske Boghandel.
- Høirup, Henning (1949), *Grundtvigs Syn paa Tro og Erkendelse. Modsigelsens Grundsætning som teologisk Aksiom hos Grundtvig*. Skrifter udgivet af Grundtvig-Selskabet 1, København, Gyldendal.
- Høirup, Henning (1957), "Grundtvig-selskabets tilblivelse og virksomhed i dets første tiår", i: *Grundtvig-Studier 1957*, 7-24.
- Høirup, Henning (1991), *Så fjern og dog så nær. Erindringer*, Herning, Poul Kristensens Forlag.
- Johansen, Steen (1957-64), Registrantblad til Fascikel 148.15 *Registrant over N.F.S. Grundtvigs papirer*, udg. af Grundtvig-Selskabet og Det Danske Sprog- og Litteraturselskab I-XXX.
- Jung, Theo (2010/2011), "Das Neue der Neuzeit ist ihre Zeit. Reinhart Kosellecks Theorie der Verzeitlichung und ihre Kritiker", i: *kulturwissenschaftliches Jahrbuch 6* (2010/2011), 172-184.
- Kall, Abraham (1776), *Den almindelige Verdens-Historie kortelig forfattet, og til Brug for Skolerne i Danmark og Norge*, København, Morten Hallager.
- Korff, Hermann August (1923-54), *Geist der Goethezeit. Versuch einer ideellen Entwicklung der klassisch-romantischen Literaturgeschichte 1-5*, Leipzig, Koehler und Amelang.
- Koselleck, Reinhart (1967/1979/1995A), "Historia Magistra Vitae. Über die Auflösung des Topos im Horizont neuzeitlich bewegter Geschichte", i: Koselleck, Reinhart, *Vergangene Zukunft, Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 757, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 38-66.
- Koselleck R. (1977/1979/1995B), "Neuzeit'. Zur Semantik moderner Bewegungsbegriffe", i: Koselleck, Reinhart, *Vergangene Zukunft, Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 757, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 300-348.
- Lilje, Hanns (1932), *Luthers Geschichtsauffassung*, Berlin, Furche-Verlag.
- Lindhardt, Jan (1980), "Historisk forståelse og bevidsthed", i: *Religionen i krise. Ethiske og religionsfilosofiske problemer*, redigeret af H.C. Wind, I-II, København, Berlingske Forlag, II, 32-115.
- Lorenz, Stefan (1989), "Physikotheologie", i: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, 1-13, 7 hrsg. von Joachim Ritter und Karlfried Gründer, Basel, Schwabe und Co, 1971-2007, 1989, 948-955.
- Luther, Martin (1538/1914), "Vorrede zu Historia Galeatii Capellae (1538)", herausgegeben von O. Clemen und O. Brenner i *D. Martin Luthers Wer-*

- ke. *Kritische Gesamtausgabe*, 1-73, 1883-2009, 50. Band, Weimar, Hermann Böhlaus Nachfolger.
- Lyschander, Claus Christoffersen (1622), *Synopsis Historiarum Danicarum En kort Summa offuer den Danske Historia fra Verdens Begyndelse til Neruerendis oc nu Regerendis Stormectige Førstis, Herr Christian den Fierdis ... Regemente: Forfatted udi de Danske Kongers Slectebog saa meget mand af Gamle og Sandferdige Danske, Cimberske... Historier, Antiquiteter oc Documenter haffuer af forfare*. Kiøbenhaffin: prentet ... hos Henrich Waldkirch.
- Löwith, Karl (1953), *Weltgeschichte und Heilsgeschehen. Die theologischen Voraussetzungen der Geschichtsphilosophie*, Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag.
- Michelsen, William (1954), *Tilblivelsen af Grundtvigs historiesyn. Idehistoriske studier over Grundtvigs verdenskrøniker og deres litterære forudsætninger*, København, Gyldendal.
- Michelsen, William (1956), *Den sælsomme forvandling i N.F.S. Grundtvigs liv. Studier over Tilblivelsen af Grundtvigs Historiesyn*, København, I Kommission Hos Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag.
- Michelsen, W. (1962), "Historieskrivning og livssyn hos Grundtvig. Opposition ved Sigurd Aa. Aarnes disputats i Bergen 12. maj 1962" i *Grundtvig-Studier 1962*, 53-86.
- Michelsen, William (1983), "Sin samtids kritiker – N.F.S. Grundtvig 1783-1872", i: *Grundtvig-Studier 1983*, 7-28.
- Michelsen, William (1997), "Om Grundtvig-Selskabet 1947-1997 – et tilbageblik", i: *Grundtvig-Studier 1997*, 53-71.
- Mildenberger, Friedrich (2000), "Heilsgeschichte", i: *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, Vierte, völlig neu bearbeitete Auflage, Hrsg. Von Hans Dieter Betz et. al., Tübingen, Mohr Siebeck, Band 1-8, 1998-2007, 2000, 3, 1584-1586.
- Møller, Jens (1811), "Om Forskjellen mellem den Mosaiske og Christelige Religions historiske Documentation", i: *Theologisk Bibliothek* 1811, 1. bind, København, 82-117.
- Nygren, Anders (1930-36), *Den kristna Kärlekstanken genom Tiderna. Eros och Agape* I-II, Stockholm, Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Lund, Håkon Olssons Boktryckeri.
- Nygren, Anders (1940), "Motivforskning som filosofiskt ock historiskt Problem", i: *Svensk Teologisk Kvartalskrift*, årg. 15, 1939, Häfte 1, 3-21.
- Olsen, Niklas (2007), "En partisan i kamp for historier i flertal. – Reinhart Koselicks alternativ til historiefilosofien", i: *Slagmark* 2007, 105-121.

- Olsen, Niklas (2013), "Reinhart Koselleck, Karl Löwith und der Geschichtsbe-
griff", i: *Zwischen Sprache und Geschichte. Zum Werk Reinhart Kosellecks*, Rei-
he: marbacher Schriften, neue folge, Band 9, Hrsg. Von Carsten Dutt und
Reinhard Laube, Göttingen, Wallstein Verlag, 235-255.
- Pedersen, Kim Arne (2002), "Et rids af Grundtvig-forskningen og dens stilling
i efterkrigstidens Danmark. William Michelsen in memoriam", i: *Grundt-
vig-Studier 2002*, 10-23.
- "Receptionsteori" (2005), i: *Gads Litteratur Leksikon*, red. Henrik Rasmussen, Kø-
benhavn, Gads Forlag, 292.
- Rubow, Paul V. (1954), "Grundtvig og historien", i: *Berlingske Aftenavis*, onsdag
d. 7. april.
- Scharling, C.I. (1947), *Grundtvig og Romantiken belyst ved fra Grundtvigs forhold
til Schelling*, København, Gyldendalske Boghandel.
- Scholtz, G. (1974), "Geschichte, Historie", i: *Historisches Wörterbuch der Philoso-
phie* 1-13, hrsg. von Joachim Ritter und Karlfried Gründer, Basel, Schwabe
und Co, 1971-2007, 1974, 344-398.
- Seifert, Arno (1976), *Cognitio Historica: Die Geschichte Als Namengeberin Der
Frühneuzeitlichen Empirie*, Historische Forschungen, Band 11, Berlin,
Duncker und Humblot.
- Seifert, Arno (1977), "Historia im Mittelalter", i: *Archiv für Begriffsgeschichte* 21,
226-284.
- Seifert, Arno (1983), "Verzeitlichung". Zur Kritik einer neueren Frühneuzeitkate-
gorie", i: *Zeitschrift für historische Forschung* 10, 447-477.
- Seifert, Arno (1986), "Von der heiligen zur philosophischen Geschichte. Die
Rationalisierung der universalhistorischen Erkenntnis im Zeitalter der Auf-
klärung", i: *Archiv für Kulturgeschichte*, 68, 81-117.
- Seifert, Arno (1990), *Der Rückzug der biblischen Prophetie von der neueren Ge-
schichte: Studien zur Geschichts- und Reichstheologie des frühneuzeitlichen deut-
schen Protestantismus* (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, Heft 31),
Köln, Böhlau Verlag.
- Steffensen, Steffen (1958), "Grundtvig und die deutsche Romantik", i: *Beiträge
zur deutschen und nordischen Literatur. Festgabe für Leopold Magon zum 70.
Geburtstag 3. April 1957*. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Sprache und Literatur 11, Ber-
lin, Akademie-Verlag, 282-290.
- Suhm, P.F. (1776), *Historien af Danmark, Norge og Holsten udi tvende Udtog til den
studerende Ungdoms Bedste*, København, Lauritz Simmelkiær.

- Thaning, Kaj (1963), *Menneske først – Grundtvigs opgør med sig selv* I-III, København, Gyldendal.
- Thaning, Kaj (1964), “Svar til en Grundtvigforsker”, i: *Dansk Udsyn* 1964, 447-453.
- Tullberg, Steen (2015), Indledning til “Om Videnskabeligheds Forhold til Erfaring og sund Menneske-Forstand”, www.Grundtvigsværker.dk.
- Vind, Ole (1999), *Grundtvigs historiefilosofi*, København, Gyldendal.
- Vind, Ole (2014), Indledning til *Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng* på www.grundtvigsværker.dk.
- Vind, Ole (2016), Indledning til *Haandbog i Verdens-Historien. Første Deel* og “Subskriptionsplan paa en Haandbog i Verdens-Historien”, www.Grundtvigsværker.dk.
- Vind, Ole (2018), Indledning til *Udsigt over Verdens-Krøniken, fornemmelig i det Lutherske Tidsrum*, www.Grundtvigsværker.dk.
- Vind, Ole (2019), Indledning til [subskriptionsindbydelse til] *Haandbog i Middel-Alderens Historie og Haandbog i Verdens-Historien. Ffter de bedste Kilder. Anden Deel*. www.Grundtvigsværker.dk.
- Zapf, Hubert (2013), “Rezeptionsgeschichte”, i: *Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie. Ansätze – Personen – Grundbegriffe*. Hrsg. Von Ansgar Nünning, Fünfte, aktualisierte und erweiterte Auflage, Stuttgart – Weimar, Verlag J.B. Metzler, 654-656.
- Øhrgaard, Per (1976), “Den tyske blomstring: Sturm und Drang og Goethe-tid”, i: *Verdens Litteraturhistorie*, red. Hans Hertel, bind 1-7, København, Gyldendal 1985-92, bind 4, 1986, 161-195.
- Aarnes, Sigurd Aa. (1961), *Historieskrivning og livssyn hos Grundtvig. En undersøkelse av to-verdenmotivet i verdenskrønike*. Skrifter udgivet af Grundtvig-Selskabet XII. Bergen-Oslo, Universitetsforlaget.
- Aarnes, Sigurd Aa. (1965), “Omkring Grundtvigs historieskrivning – status og fremtidsperspektiver”, i: *Grundtvig-Studier* 1965, 37-49.
- Aarnes, Sigurd Aa. (1983), “Grundtvig som historiker”, i: *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys. Hovedtanker og udviklingslinjer fra de senere års Grundtvigforskning*, red. Chr. Thodberg og Anders Pontoppidan Thyssen, Viborg, Forlaget Anis i samarbejde med Det Danske Selskab, 51-83.